

И. ҚЎЧҚОРТОВ, Б. ИСАБЕКОВ

ТУРКИЙ ФИЛОЛОГИЯГА КИРИШ

Университетларнинг филология факультетлари
студентлари учун қўлланма

*ЎзССР Олий ва махсус ўрта таълим
министрлиги тасдиқлаган*

ТОШКЕНТ: «ЎҚИТУВЧИ» 1984

Тақризчилар:

РСФСР Педагогика фанлар академиясининг мухбир аъзоси,
филология фанлари доктори, профессор М. А АСҚАРОВА ва
филология фанлари доктори Р. Қ. ҚУНГУРОВ

Филология фанлари доктори, профессор Ш. РАҲМАТУЛЛАЕВ
жамоатчилик асосида таҳрир қилган

Ж $\frac{4602010000-214}{353(04)-84}$ 138 — 84

© «Уқитувчи» нашриёти, 1984

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
--------------------	---

БИРИНЧИ ҚИСМ

ТУРҚИЙ ФИЛОЛОГИЯНИНГ ШАҚЛЛАНИШИ ВА РАВНАҚ ТОПИШИ

Туркий халқлар тиллари ва адабиётини ўрганишнинг илк даври	5
Эски ўзбек тили бўйича яратилган филологик асарлар	18
Туркий тилшуносликнинг Россиядаги тараққиёти	29
Туркий тилшуносликнинг совет ҳокимияти йилларида раvнақ топиши	45
Ҳозирги ўзбек тилшунослиги	61

ИККИНЧИ ҚИСМ

ТУРҚИЙ ТИЛЛАРНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ, СТРУКТУРАСИ ВА КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Урал—Олтой тилларининг генетик қариндошлиги ҳақида	74
Хун даври	76
Турк хоқонликлари даври	81
Қадимги туркий ёдгорликлар	86
Туркий тилларнинг товуш системаси	92
Туркий тилларнинг грамматик қурилиши	100
Туркий тиллар классификацияси	107

СЎЗ БОШИ

Бир неча йиллардан буён Ўзбекистон ССР университетлари филология факультетларида «Туркий филологияга кириш» предмети ўқитилмоқда. Ушбу қўлланма 1976 йилда мазкур предмет бўйича тузилган программа асосида ёзилди.

Қўлланма ўзбек филологияси факультети студентларига мўлжаллангани учун унда туркий филологиянинг ўзбек филологияси билан боғлиқ томонлари, ўзбек филологияси билан шуғулланган рус туркологларининг илмий фаолияти бошқа масалаларга нисбатан тўлароқ ёритилди.

Қўлланманинг биринчи қисмини профессор И. Қўчқортюев, иккинчи қисмини доцент Б. Исабеков ёзди.

Қўлланма тўғрисидаги фикр-мулоҳазалар авторлар томонидан миннатдорчилик билан қабул қилинади.

БИРИНЧИ ҚИСМ

ТУРКИЙ ФИЛОЛОГИЯНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РАВНАҚ ТОПИШИ

ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР ТИЛЛАРИ ВА АДАБИЁТИНИ УРГАНИШНИНГ ИЛК ДАВРИ

Туркий халқлар тиллари ва адабиётини илмий равишда ўрганиш анъанасининг вужудга келиши ўрта асрларга бориб тақалади. Бу анъананинг қарор топишида классик араб филологияси бўйича таҳсил кўрган филолог олимларнинг илмий фаолияти катта аҳамиятга эга бўлди¹.

Классик араб филологиясининг қачон пайдо бўлгани маълум эмас, чунки дастлабки араб филологларининг асарлари бизгача етиб келмаган. Мавжуд маълумотлар бу фаннинг VII асрда пайдо бўлганидан далолат беради.

Араб филологлари, хусусан, араб тилшунослари VIII—XIV асрларда юксак натижаларни қўлга киритдилар. Исо ас-Сағофий (VIII аср), ал-Басрий Сибовайҳий (VIII аср), ал-Мубаррад (IX аср), ал-Динаварий (IX аср), аз-Замахшарий (XII аср), Абу Ҳайён (XIII—XIV асрлар) каби олимлар араб тили фонетикаси ва грамматикаси ҳақида мукамал ва изчил таълимот яратдилар.

Араб тилшунослиги айниқса луғатчилик соҳасида улкан ютуқларни қўлга киритди. Ҳалил ибн-Аҳмад ал-Фароҳидий (VIII аср) «Китоб-ул-Айн» луғатини яратди. Фонетик-физиологик принципга асосланган бу луғат араб лексикографиясининг ибтидоси ҳисобланади. Бу луғатнинг араб лексикографияси тарихида тутган ўрнини шундан билиш мумкин: Ҳалил ибн-Аҳмаддан қарийб уч юз йил кейин яшаган Маҳмуд Кошғарий ўз асарини унинг луғатига ўхшатиб тузиш ниятида бўлганини алоҳида таъкидлаб кўрсатади.

Араб лексикографлари луғатнинг хилма-хил турларини ижод этдилар. Ал-Асмаий (IX аср) тематик луғат, Абу Убайда (IX аср) мақол ва маталлар луғати, Муҳаммад ал-Анбарий (X аср) қарама-қарши маъноли сўзлар луғати, Абдулла ибн-Қутайба (IX аср) 12 том-

¹ В. А. Звегинцев. История арабского языкознания. Краткий очерк. М., 1958, 79.

ли энциклопедик луғат яратди. XIV асрда яшаган машхур филолог олим ал-Ферузободий 60 томли (баъзи манбаларга қараганда 100 томли) энциклопедик луғат тузгани ҳақида маълумотлар бор.

Араб лексикографиясининг имоми номига сазовор бўлган Исмоил ал-Жавҳарий (X аср) луғатчиликда алфавит принципига асос солди. Унинг 40 минг сўзлик луғатида сўзлар ўзак охиридаги товушга (ҳарфга) қараб жойлаштирилган.

Классик араб филологияси деган ифодадан бу фани фақат арабларнинг ўзлари яратган экан, деган маъно келиб чиқмайди. Араб филологияси анъанасининг ташкил топиши ва тараққий этишида, араблар билан бир қаторда, бошқа халқларнинг вакиллари ҳам иштирок этган. Араб халифалигида араб тили фақат дин тили бўлибгина қолмай, шу билан бир қаторда, адабиёт ва фан тили ҳам бўлган. Шунинг учун адабиётда, фанда маълум мавқега интилган ҳар бир киши араб тилини мукамал билиши ва шу тилда ижод қилиши шарт эди. Инглиз шарқшуноси Е. Брауннинг «Эрон адабиёти тарихи» асарида кўрсатилишича, ислом маданиятининг «олтин даври» ҳисобланмиш аббосийлар сулоласи ҳукм сурган даврда (749—846-йиллар) араб фани ва маданиятининг энг мўътабар вакиллари деб саналган 45 кишидан 30 таси бошқа халқларнинг вакиллари бўлган.

Машхур араб филологларидан Сибовайҳий эронлик, аз-Замахшарий хоразмлик, Исмоил ал-Жавҳарий туркий халқ вакили эканлигининг ўзиёқ араб фани, хусусан, араб филологияси тараққиётида бошқа халқ вакиллари қандай роль ўйнаганлигини очиқ-ойдин кўрсатади.

Араб филологияси анъаналари таъсирида таҳсил кўрган олимлар ўрта асрларда бошқа халқлар тили ва адабиётини ўрганишда, хусусан, туркий халқлар тили ва адабиётини ўрганишда катта роль ўйнаганлар. Бундай олимларнинг кўпчилиги маҳаллий халқлар орасидан етишиб чиқар эди. Туркий филология фанининг вужудга келиши ҳам мана шу олимларнинг илмий фаолияти билан боғланади.

**Маҳмуд
Кошғарий**

Туркий халқлар орасидан етишиб чиққан биринчи энциклопедист турколог олим Маҳмуд Кошғарий 1029—1038 йиллар оралигида Кошғарда туғилади. Унинг отаси қорахонийлар сулоласига мансуб бўлган. Буни М. Кошғарийнинг боболари ҳақида айтган гаплари ҳам тасдиқлайди. М. Кошғарийнинг ёзишича,

унинг боболари турк шаҳарларини сомонийлардан тортиб олган қорахонийлар сулоласига асос солган.

М. Кошғарий Бухоро, Нишопур, Самарқанд, Марв, Боғдод каби шаҳарларда таҳсил кўради, араб тилини, араб филологияси сирларини пухта ўрганади. Лекин у умрини туркий халқлар ва уларнинг тилини тадқиқ этишга бағишлайди.

«Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирғиз (қирғиз)ларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар кезиб чиқдим,— деб ёзади у.— Уларнинг луғатларини тўпладим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб чиқдим» («Девон», I, 44).

М. Кошғарий кўп йиллар давомида тўплаган бу материаллари асосида «Девону луғотит-турк» («Туркий сўзлар девони») номли уч томли асар ёзади. Бундан ташқари, унинг яна бир асар ёзгани маълум. М. Кошғарийнинг ҳали топилмаган «Китоби жавоҳир ан-наҳв фи-л-луғат ат-турк» номли иккинчи асарида туркий тиллар синтаксиси устида баҳс юритилади.

М. Кошғарийнинг «Девону луғотит-турк» асари икки қисмдан ташкил топган: 1) кириш; 2) луғат.

Киришда туркий тилларнинг мавқеи, луғатнинг олди-га қўйилган вазифалар, асарнинг мундарижаси, туркий тилларда сўз тузилиши ва ясалиши, туркий қабилалар ва улар тилларининг ўзига хос хусусиятлари ёритилади.

Асарнинг луғат қисми саккиз бўлимдан иборат:

- 1) ҳамзали сўзлар (бошида алиф, вов, йой ҳарфлари келадиган сўзлар) бўлими;
- 2) солим (таркибида алиф, вов, йой ҳарфлари келмайдиган сўзлар) бўлими;
- 3) музоаф (таркибида бир ҳарфи икки марта келган — такрорланган сўзлар) бўлими;
- 4) мисол (бошида, ўртасида ёки охирида алиф, вов, йой ҳарфларидан бири келган сўзлар) бўлими;
- 5) уч ҳарфли сўзлар бўлими;
- 6) тўрт ҳарфли сўзлар бўлими;
- 7) ғунналилар (таркибида бурун товушлари келадиган сўзлар) бўлими;
- 8) таркибида икки ундош қатор келган сўзлар бўлими.

Луғатнинг бу тартибда тузилиши араб лексикографияси анъаналарига мос эди. Муаллиф луғат тузишда машҳур араб тилшуноси Ҳалил ибн-Аҳмаднинг «Китобул-Айн» луғатига асосланганини алоҳида таъкидлайди. Лекин М. Кошғарий Ҳалил ибн-Аҳмаднинг традиция-

ларига кўр-кўрона эргашмади, унинг айрим принципларини рад этди. Бу ҳақда муаллифнинг ўзи шундай деб ёзади:

«Китобни тузиш олдида Ҳалил ибн-Аҳмаднинг «Китоб-ул-Айн» асарида тутган тартибни қўллаш, истеъмолдан чиққан сўзларни ҳам бера бориш фикри менда туғилган эди. Бу тартиб араб тили билан икки улоқчи от сингари тенг пойга қилиб ўзиб бораётган турк тилини ёритиш жиҳатидан ҳам яхши эди. Лекин мен ўқувчиларнинг фойдаланиши масаласига асосландим. Мен истеъмолдаги сўзларнигина бердим, истеъмолдан чиққанларини ташладим. Мен тутган тартиб тўғрироқдир» («Девон», I, 45—46).

М. Кошғарий туркий тиллар қурилишини тасвирлашда қиёсий методдан фойдаланди. У туркий тилларнинг лексикасини, морфологиясини ва фонетикасини бир-бирига қиёслаб, улар орасидаги ўхшаш ва фарқли томонларни кўрсатди. М. Кошғарий кўпгина фактларга тарихий ёндашди. У истеъмолдаги ва истеъмолдан чиққан (яъни эскирган, архаиклашган) формаларни аниқ чегаралаб берди. М. Кошғарий тилшуносликда қиёсий-солиштирма методнинг асосчиларидан биридир.

✓ Луғатда туркий тиллар лексикасига мансуб 7500 сўз изоҳланган (бошқа ҳисобларга кўра М. Кошғарий изоҳлаган сўзларнинг сони 9000 дан ошади). Бу сўзлар туркий халқлар ҳаётининг деярли барча соҳаларини қамрайди: моддий маданият предметларининг номлари (кийим-кечак, уй, рўзғор, безаклар, музыка, қурол-яроғ, асбоб-ускуна, хўжалик буюмларининг номлари); этноним ва топонимлар; қариндошлик номлари; давлат тузумига оид терминлар; таом номлари; ҳайвонлар ва ўсимликларнинг номлари; касаллик ва дориларнинг номлари; илмий, диний, этнографик, географик терминология; йил фасллари, ой ва ҳафта кунларининг номлари; тарихий ва мифологик қаҳрамонларнинг номлари ва шу кабилар.

М. Кошғарий сўзларнинг қайси халқ ва қабила тилига оид эканлиги масаласига алоҳида эътибор берди. Бу жиҳатдан луғатда келтирилган сўзларни бир неча гурппага ажратиш мумкин.

Барча туркий тилларда бир хил шакл ва маънода қўлланадиган сўзлар: *бой, бош, йўл, эш, иш* кабилар. Озарбайжон тилшуноси А. М. Демирчизода умумтуркий деб атаган бундай сўзлар М. Кошғарий луғатида изоҳланган сўзларнинг асосий қисмини ташкил этади.

Бир неча туркий тилларда бир хил шакл ва маъно-

да қўлланадиган сўзлар: *сузғақ* — чўмич (аргу ва қипчоқ тилида), *бол* — асал (сувор ва қипчоқ тилида) кабилар.

Муайян халқ, қабила тилига оид сўзлар: *гэжак* — кокил (аргу тилида), *ўтунч* — қарз (ўғуз тилида), *қарақламоқ* — ўғирламоқ, таламоқ (яғмо тилида), *тунак* — қамоқхона, зиндон (барсағон тилида), *суғут* — сузма (қорлуқ тилида) кабилар.

М. Кошғарий ўзлаштирама сўзларни ҳам эътибордан четда қолдирмади. Масалан, *қарит* (ўғирлаш, талаш) сўзини у туркман тилига араб тилидан ўзлашган деб тахмин қилади. Шу билан бир қаторда, М. Кошғарий туркий тиллардан бошқа тилларга ўзлашган сўзларга ҳам тўхталиб ўтди. «Пахтали тўн» маъносидаги *ёлма* сўзи ҳақида у шундай деб ёзади: «Форслар буни туркий халқлардан олиб *ялма* шаклида талаффуз қилдилар. Араблар форслардан олиб *ёлмоқ* шаклида қўллайдилар. Ҳеч ким бу сўзни турклар форслардан олган деб даъво қила олмайди. Чунки мен бу сўзни энг қирғоқ чегараларда яшовчи оддий турк халқларидан ҳам эшитганман. Булар бошқа халқлардан кўра, бу хил ёмғир елпиғичига муҳтожроқдирлар. Чунки буларнинг юртида қор, ёмғир кўпдир» («Девон», III, 41—42).

Реляцион маъно ҳам, деривацион маъно ҳам туркий тилларда ўзакка қўшимчалар қўшиш йўли билан ифодаланади. Бу — туркий тиллар структурасининг араб тили структурасидан фарқини кўрсатувчи асосий типологик белгидир. М. Кошғарий мана шу белгини тўғри кўрсата олди. Унинг морфологик кўрсаткичлар ҳақидаги фикрлари XIX асрда яратилган типологик назариялар (Ф. Бопп, А. Шлейхер ва бошқаларнинг назариялари) билан таққосланса, М. Кошғарийнинг қанчалик етук, гениал тилшунос бўлганлиги янада ёрқинроқ кўринади.

Араб тилшунослари каби М. Кошғарий ҳам сўзларни уч туркумга ажратади: исмлар, феъллар ва ҳарфлар. Ҳарф термини ёрдамчи сўзлар ва қўшимчаларни англатган. М. Кошғарийнинг ёзишича, қўшимчалар феъллардан отлар, феълнинг даража формаларини ясаш ва шу каби вазифаларни бажариш учун хизмат қилади.

М. Кошғарий туркий тиллар фонетик қонунларининг кашфиётчисидир. У «Девону луғотит-турк» асарида фонетик қонунларнинг товуш алмашинуви, товуш тушуви, товуш орттирилиши каби кўринишларини батафсил изоҳлади.

М. Кошғарий ўз асарида товушлар гармонияси масаласига алоҳида эътибор берди ва шу нуқтаи назардан сўзларни икки группага ажратди: қаттиқ сўзлар ва юмшоқ сўзлар. Қаттиқ сўзлар тил орқа товушларидан таркиб топса, юмшоқ сўзлар тил олди товушларидан таркиб топади. Сўзга қўшиладиган қўшимчалар шу сўз таркибидаги товушларга мослашади: қаттиқ сўзга қўшимчанинг қаттиқ варианты, юмшоқ сўзга эса қўшимчанинг юмшоқ варианты қўшилади. Масалан, сифатдош қўшимчасининг **-ған** варианты қаттиқ сўзларга, **-ган** варианты эса юмшоқ сўзларга қўшилади: **барған, келган** каби.

М. Кошғарий қаттиқ ва юмшоқ сўзларни фарқлашда махсус кўрсаткичлардан фойдаланишга ҳаракат қилди. Масалан, таркибида қ ёки ғ товуши келган сўзларни у қаттиқ сўзлар группасига, таркибида к ёки г товуши келган сўзларни эса юмшоқ сўзлар группасига киритди.

М. Кошғарий туркий тиллар классификациясини яратишга биринчи бўлиб қўл урган олимдир. Унинг классификацияси икки принципга таянади: 1) тилнинг софлиги принципи ва 2) фонетик-морфологик принцип. Булардан фонетик-морфологик принцип етакчи принцип ҳисобланади. Бу принципга кўра М. Кошғарий XI асрда яшаган туркий халқларнинг тилларини икки қисмга группалайди:

- 1) шарқий турклар (хоқоний турклари) тили;
- 2) ғарбий турклар тили.

М. Кошғарий биринчи группага Баласоғун, Қошғар атрофида яшайдиган халқларнинг тилларини киритди. Булар чигил, қорлуқ, уйғур, тухси, яғмо каби халқ ва қабилаларнинг тилидир.

Иккинчи группага (ғарбий группага) ўғуз, арғу, қипчоқ, тотор, сувор, ямак каби халқ ва қабилаларнинг тилларини киритди.

Шарқий ва ғарбий туркларнинг тиллари қатор хусусиятларига кўра бир-биридан фарқланади.

Фонетик фарқлар:

Шарқий турклар тилида: Ғарбий турклар тилида:
 Сўз бошида (анлаутда):

1) жарангсиз т товуши келади:	жарангли д товуши келади:

тевей

девей

2) тил ўрта й товуши келади:

йинжу, йелкин

3) сонор м товуши келади:

мен, мун

тил олди ж товуши келади ёки й товуши келмайди:

жинжу, элкин

портловчи б товуши келади:

бен, бун

Сўз ўртасида (инлаутда):

1) жарангли г, д товушлари келади:

бугде

2) лаб-тиш в товуши келади:

товар

жарангсиз к, т товушлари келади:

букте

лаб-лаб товуши келади:

товар

Морфологик фарқлар:

Шарқий турклар тилида:

1) **-ғу, -қу, -гу, -ку** қўшимчалари ишлатилади:

барғу, келгу

2) **-ғучи, -қучи, -гучи, -кучи** қўшимчалари ишлатилади:

барғучи

3) **-ған, -қан, -ген, -кен** қўшимчалари ишлатилади:

барған

Ғарбий турклар тилида:

-(й)аси, -(й)еси қўшимчалари ишлатилади:

бораси, келеси

-дачи, -тачи, -дечи, -течи қўшимчалари ишлатилади:

бардачи

-(й)ан, -(й)ен қўшимчалари ишлатилади:

баран

М. Кошғарий туркий халқлар маданияти ва фани тарихида алоҳида ўрин тутди. У туркий филология фанини яратган олимлардан бири ва биринчисидир. Унинг «Девону луғотит-турк» асарида бу фanning деярли барча соҳалари ёритилган: туркий тиллар лексикаси, фонетикаси ва морфологияси; туркий тиллар классификацияси; туркий халқларнинг оғзаки ижоди. Булардан ташқари, «Девону луғотит-турк» асарида туркий халқлар этнографияси, топонимикаси, географик жойлашувига оид қимматли маълумотлар ҳам бор. Луғатда туркий халқларнинг энг эски картаси берилган.

Маҳмуд
Замахшарий

Маҳмуд Кошғарийнинг туркология фанига асос солган машҳур асари ёзилаётган йилларда (1075 йилда) туркий халқлар яшаган маданий марказлардан яна бири бўлган Хоразм вилоятининг Замахшар деган қишлоғида Маҳмуд ибн-Умар аз-Замахшарий дунёга келди. Ўз даври олимлари томонидан жоруллоҳ лақабини олган бу олим шарқ фани ва маданияти тараққиётига улкан ҳисса қўшди. У фалсафа, тарих, адабиётшунослик, тилшунослик каби фанларга оид элликдан ортиқ асар яратди.

Ўз даврининг етук тилшуносларида бўлган М. Замахшарий араб тилшунослиги анъаналарини давом эттирди, унинг илғор принцип ва усулларида моҳирлик билан фойдаланди. Масалан, араб лексикографиясининг тематик принципи (сўзларни луғатда тематик группалар бўйича жойлаштириш) унинг қатор асарларида қўлланган. Бу жиҳатдан олимнинг «Ал-жибол ва-л-амкина ва-л-миёҳ» (тоғ, манзил ва сувлар) номли топонимик асари характерлидир. Бу асарда араб тили лексикасига оид географик номлар тематик группаларга ажратиб изоҳланган. Тематик группа ичида сўзлар алфавит принципи асосида жойлаштирилган.

Тематик принцип Маҳмуд Замахшарийнинг «Муқаддимат-ул-адаб» номли асарида ҳам қўлланган. Маҳмуд Замахшарийнинг бу асари соф луғат эмас. Унда араб тилининг грамматик структураси ҳам ўз ифодасини топган. Асар беш қисмдан иборат:

- 1) исмлар (отлар);
- 2) феъллар;
- 3) кўмакчилар (ёрдамчи сўзлар);
- 4) исмлар (отлар)нинг турланиши;
- 5) феълларнинг тусланиши.

Маҳмуд Замахшарийнинг «Муқаддимат-ул-адаб» асари фақат араб тили ва тилшунослиги тарихини ўр-

ганиш жиҳатидангина эмас, балки туркий халқлар тиллари тарихини ўрганиш жиҳатидан ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Асарнинг луғат қисмида кўпгина арабча сўзларнинг форсча, мўғулча таржималари билан бир қаторда, туркийча таржималари ҳам бериб берилган.

Асарда исмлар (отлар) бир қанча тематик гуруҳларга ажратилган. Булар, ўз навбатида, яна кичик гуруҳларга ажратилган. Масалан, исмларнинг ҳайвон номлари қисми (бу қисм машҳур поляк шарқшуноси А. Зайончковский томонидан эълон қилинган) ўн бир кичик тематик гуруҳчалардан иборат. Бу тематик гуруҳчалар асарда фасллар деб берилган. Лекин фаслларнинг конкрет номлари келтирилмаган. Уларни шартли равишда қуйидагича номлаш мумкин:

- 1) туя номлари (71 ном);
- 2) туя аъзоларининг номлари (25 ном);
- 3) туя жабдуғининг номлари (32 ном);
- 4) эшак ва эшак жабдуғининг номлари (42 ном);
- 5) қорамол ва қорамол аъзоларининг номлари (19 ном);
- 6) қўй ва эчки номлари (42 ном);
- 7) қўй ва бошқа ҳайвон нишон(белги)ларининг номлари (24 ном);
- 8) жун номлари (11 ном);
- 9) ёввойи ҳайвон номлари (93 ном);
- 10) илон-чаён номлари (59 ном);
- 11) ҳашарот номлари (52 ном);

Машҳур шарқшунос В. В. Бартольднинг кўрсатишича, Маҳмуд Замахшарий луғатининг туркийча қисмида XII—XIII асрлар Ўрта Осиё туркий адабий тилининг лексикаси акс этган.

**Муаллифи
номаълум асар**

Мўғул истилосидан кейин туркий халқларнинг бутун-бутун гуруҳлари араб мамлакатларига, хусусан, Мисрга кўчди ва бу ерда олдиндан яшаб келатган халқлар: араблар, форслар, туркийлар билан бирга ҳаёт кечира бошлади. Араб мамлакатларида туркий халқлар мавқеининг ошуви улар тилига қизиқишни янада кучайтиради. Мисрда туркий тилларни ўрганиш, уларни араб тилига солиштириш ва бир-бирига қиёслаш бўйича филологик трактатлар, қўлланмалар сони кўпаяди. Ана шундай асарлардан бири «Қитоб-и-мажму-у-таржимон турки ва ажами ва муғоли» асаридир. Бу асарнинг муаллифи ва ёзилган вақти аниқланган эмас. Н. А. Баскаковнинг тахминича, бу асар XIII асрнинг ўрталарида яратилган.

Асарда, араб тилидан ташқари, туркий, форс ва мўғул тиллари материаллари берилган. Асосий қисм арабча-туркийча луғатдан иборат. Асарнинг форс ва мўғул тилларига бағишланган қисмларида мўғулча-форсча ва арабча-мўғулча луғатлар берилган.

Бу асарнинг кириш қисмида туркий тиллар луғати ва грамматикаси бўйича анчагина қўлланмалар мавжудлиги ҳақида маълумот келтирилади. Бу маълумот ўша даврда туркий тилларни ўрганиш ва тавсифлаш бўйича маълум традиция яратилганидан далолат беради.

Асар муаллифи туркий тилларнинг (шевёларнинг) кўплиги ва хилма-хиллигини айтиб, булардан иккитасини алоҳида ажратиб кўрсатади: соф туркий тил (хотлис туркий тил) ва туркман тили (туркманий тил). Асарда келтирилган материал асосан соф туркий тилга тегишли бўлиб, бу тил, Н. А. Баскаковнинг кўрсатишича, қипчоқ тили (Дашти Қипчоқ вакиллари тили) ҳисобланади.

Асарда изоҳланган туркийча сўзларнинг сони 1500 га яқин. Шулардан 90 таси туркманча ёки туркман тили орқали ўзлашган сўз сифатида шарҳланади.

Асарнинг туркий тилга бағишланган қисми тўрт бўлимдан иборат:

1) отлар; 2) феъллар; 3) феълларнинг тусланиши; 4) қўшимчалар.

Луғатда отлар 26 тематик-семантик гурпуага ажратиб берилган. Шу тематик-семантик гурпуалардан намуналар:

1) атоқли отлар ва лақаблар: *Айсалы, Арыслан, Аққуш, Мўғултай, Сатылмыш, Алтун, Ақбала, Гулнар, Гулбаҳар* каби;

2) қариндошлик номлари: *ата, ана, чече, экажи, энци, куягу, кокурдаш* каби;

3) гавда аъзоларининг номлари: *баш, балтир, бағырсақ, букрак, керпик, эгин* каби;

4) ёввойи ва уй ҳайвонларининг номлари: *қаблан, бори, сыртлан, қулан, қулун, тана, чибич, богра* каби;

5) қуш номлари: *булдырчын, йабалақ, сағизған, қаз, қарлағач, тавшанжыл* каби;

6) боғдорчилик ва поллизчилик номлари: *алма, айва, анжир, тал, қабақ, қавун, тарбыз* каби;

7) рўзғор буюмлари ва овқат номлари: *қашуқ, чавли, элак, аш, эт, қавурма, чурак* кабилар.

Абу Ҳайён Тарихий манбаларнинг кўрсатишича, Асируддин Абу Ҳайён ал-Андалусий ўз даврининг етук олимларидандир¹. У 1256 йилда Испанияда туғилади. Абу Ҳайён араб мамлакатларида кўп бўлади, Мисрда яшайди. У 1345 йилда Қоҳирада вафот этади.

Абу Ҳайён тилшунослик бўйича кўп асар ёзган. Унинг уч асари (баъзи манбаларга кўра тўрт асари) туркий тилларга бағишланган. Булардан «Китоб ал-идрок ли-лисон ал-атроқ» номли асари маълум. Бу асар XIV асрнинг бошларида Мисрда ёзилган. Абу Ҳайённинг туркий тилларга бағишланган бошқа асари ҳали топилмаган.

Н. А. Баскаковнинг кўрсатишича, «Китоб ал-идрок ли-лисон ал-атроқ» асари қипчоқ тилини ўрганувчилар учун мўлжаллаб ёзилган амалий қўлланмадир. Асарда туркий тиллар лексикаси ва грамматикасига оид қиёсий маълумотлар ҳам бор.

Асар икки қисмдан иборат 1) луғат; 2) грамматика.

Луғатда сўзлар алфавит принципи асосида жойлаштирилган. Сўзнинг луғатдаги ўрни сўз бошидаги икки ҳарф (товуш) асосида белгиланган.

Изоҳланган сўзларнинг кўпчилиги қипчоқ тилига оид. Лекин луғатда туркман тилига тегишли деб кўрсатилган сўзлар ҳам анчагина. Мана шу фактга таяниб баъзи тадқиқотчилар Абу Ҳайённинг бу асари қипчоқ-туркман тилига бағишланган асар деган фикрни билдирадilar.

Абу Ҳайённинг бу асарида қипчоқ ва туркман тилларининг фонетик хусусиятлари ҳам таққосланган. Қипчоқ тилига оид фонетик хусусиятлар сифатида қуйидагилар кўрсатилган:

1) сўз бошида **й** товуши келиши: *йип (ип), йилан (илан)*;

2) **г** ва **й** товушларининг ўрин алмашиб келиши: *эгин — эйин (елка)*;

3) **ғ** ва **й** товушларининг ўрин алмашиб келиши: *буғдой — буйдай (буғдой)*;

4) **ғ** ва **в** товушларининг ўрин алмашиб келиши: *ўғул — ўвул, ағуз — авуз*;

¹ Н. А. Расулова. Абу Хайян и его книга «Китоб ал-идрак ли-лисон ал-атрак». Журн. «Общественные науки в Узбекистане» 1968, № 10.

5) х ва қ товушларининг ўрин алмашиб келиши: *хўжа — қўжа*.

Туркман тилига оид фонетик хусусиятлар сифатида қуйидагилар кўрсатилади:

1) м ва б товушларининг ўрин алмашиб келиши: *ман — бан*;

2) т ва д товушларининг ўрин алмашиб келиши: *тамир — дамир, тилку — дилку (тулки)*.

Жамолiddин
ибн Муханна

Бу олимнинг илмий мероси П. М. Мелиоранский, С. Е. Малов каби машҳур шарқшунослар томонидан

ўрганилган. Шунга қарамай, унинг туғилган ва вафот этган йиллари ҳали узил-кесил аниқланган эмас. Олимларнинг тахмин қилишича, ибн Муханна XIII асрнинг охири ва XIV асрнинг бошида яшаган.

Ибн Муханнанинг туркий тилларга бағишланган аса-ри «Хилиат-ул-инсон ва халибат-ул-лисон» деб аталади. П. М. Мелиоранскийнинг тахминича, бу асар Эроннинг шимоли ғарбида (ҳозирги Озарбайжон ССР территориясида) ёзилган. Олимлар бу асарда келтирилган материаллар ўғуз тилларига, хусусан эски озарбайжон тилига мансуб деб ҳисоблайдилар. Ибн Муханна ўғуз тили хусусиятларини бошқа туркий тилларга қиёслаб изоҳлади, улар орасидаги фонетик ва бошқа фарқларни кўрсатди.

Жамолiddин
ат-Туркий

Олимнинг туғилган ва вафот этган йиллари номаълум. Туркий тилларга бағишланган «Китобу булғот

ал-муштоқ фи-л-луғоти ат-турк ва-л-қифчоқ» номли асарининг кўчирилган вақтига қараб (XV асрнинг ўрталарида кўчирилган), у XIV асрнинг охири ва XV асрнинг бошида яшаган, деб фараз қилиш мумкин. Жамолiddин ат-Туркийнинг, қаерда яшагани ва яна қандай асарлар ёзгани ҳақида аниқ маълумотлар йўқ.

Н. Қ. Баскаковнинг ёзишича, «Китобу булғот ал-муштоқ фи-л-луғоти ат-турк ва-л-қифчоқ» асари қипчоқ ва туркман тилларини ўрганувчилар учун қўлланма сифатида ёзилган. Асарнинг асосий қисми сўзлар изоҳидан (яъни луғатдан) иборат. Материал тўрт бобга ажратиб берилган¹.

Биринчи бобда тангри ва унга тобе бўлган самовий жисм ва ҳодисаларнинг номлари изоҳланган: *тангри, фаришта, қуёш, ёғмур* ва шу кабилар.

¹ Ш. А. Файзуллаева. Об арабско-кыпчакском словаре Джамал-ад-дина Абу Мухаммада Абу Аллага ат-Турки. «Советская тюркология», 1973, № 1, 109.

Иккинчи бобда ердаги нарса-ҳодисаларнинг номлари берилган. Бу номлар бир қанча тематик-семантик группага ажратилган. Масалан: 1) жойларнинг номлари: *қир, ёр, йўл, ўрмон*; 2) ўсимликларнинг номлари: *экин, бугдой, арпа, нохут, кунжи*; 3) таомларнинг номлари: *ош, ёғ, бол, эт*; 4) қариндошлик номлари: *она, ота, ўғул, қиз*; 5) қушларнинг номлари: *каклик, чипчақ* каби.

Учинчи бобда равиш, олмош, кўмакчи типидagi сўзлар, тўртинчи бобда эса феъл формалари тасвирланган.

Бу асар, Н. А. Баскаковнинг кўрсатишича, XV асрда яратилган. «Китоб-ат-туҳфат-уз-закияту фи-л-луғат-ит-туркия» Асар муаллифининг номи, туғилган ва вафот этган йили ҳақида маълумот йўқ. Китобнинг кириш қисмида «Мендан (бу иш-ни) сўраганларга «хўп» деб ваъда қилдим» дейилиши, яъни муаллифдан мазкур асарни ёзишни кимлардир сўраганига ишора қилиниши унинг етук олим бўлганидан далолат беради.

«Китоб-ат-туҳфат-уз-закияту фи-л-луғат-ит-туркия» асарида қипчоқ тили материаллари таҳлил қилинган. «Мен бу асарда,— деб ёзади муаллиф,— қипчоқ тили (хусусиятлари)га асосландим. Чунки энг кўп қўлланидиган тил қипчоқ тилидир».

Муаллифнинг кўрсатишича, ўша даврда (XV асрда) туркий тилларни ўрганиш соҳасида муайян илмий анъана мавжуд бўлган. Ушбу асар мана шу анъана принциплари асосида ёзилган. Муаллиф бу асарини ёзишда ўзидан «олдин ёзганлар тартибларига мувофиқ бўлишга» ҳар жиҳатдан интилганини алоҳида таъкидлайди.

«Китоб-ат-туҳфат-уз-закияту фи-л-луғат-ит-туркия» асарининг муаллифи ўз ўтмишдошларидан «андалусли улуғ шайх аллома» (яъни Абу Ҳайён) асарларига кўпроқ таянган. Бунинг сабабларидан бири шундаки, Абу Ҳайён ўз асарларида мамлук туркларининг қипчоқ-ўғуз аралаш тилини тадқиқ этган. «Китоб-ат-туҳфат-уз-закияту фи-л-луғат-ит-туркия» асарида ҳам қипчоқ тили материаллари берилган.

Асар уч қисмдан иборат: 1) қисқача кириш; 2) луғат; 3) грамматик очерк.

Луғатда касб-ҳунар, савдо, ижтимоий ҳаёт, тафаккур, ўсимликлар, ҳайвонлар ва бошқа соҳаларга оид сўзлар араб алфавити ҳарфлари бўйича бобларга ажратиб изоҳланган: ҳамза ҳарфли (товушли) сўзлар, б ҳарфли (товушли) сўзлар, т ҳарфли (товушли) сўзлар каби. Ҳар қайси бобда олдин отлар, кейин феъллар берилган. Луғат 21 бобни ўз ичига олади.

Грамматик очеркда қипчоқ тили морфологияси ва қисман синтаксиси классик араб тилшўнослиги терминлари воситасида тавсифланган. Асарнинг бу қисми қипчоқ тили грамматик қурилиши ҳақида анча тугал тасаввур ҳосил этишга ёрдам беради¹.

ЭСКИ ЎЗБЕК ТИЛИ БЎЙИЧА ЯРАТИЛГАН ФИЛОЛОГИК АСАРЛАР

Алишер Навоийнинг «Муҳокамат-ул лугатайн» асари Алишер Навоий ўзбек халқи маданияти, адабиёти ва тили тарихида мислсиз катта роль ўйнаган улуғ сиймодир. Алишер Навоийнинг ижоди Ўрта Осиё туркий халқларининг ватанпарварлик ҳаракати кучайган бир шароитда камол топди. У ўзбек адабиётини намуна адабиёт, классик адабиёт даражасига кўтарди. Алишер Навоийнинг номи ҳақли равишда Шарқнинг Фирдавсий, Низомий каби забардаст шоирлари қаторида туради. Алишер Навоий ўзбек адабиётини мана шу ёзувчилар яратган улуғ адабиёт даражасига олиб чиқди.

Умрининг охириги пайтларида яратган «Лисон-ут-тайр» асарида Алишер Навоий шундай деб ёзади:

Турк назмида чу тортиб мен алам
Айладим ул мамлакатни як қалам.

Ўзбек адабиётини классик адабиёт даражасига кўтарган А. Навоий айни чоғда ўзбек адабий тилини ҳам классик тил даражасига кўтарди. Навоий тили бир неча аср давомида туркий халқлар орасида намуна тил бўлиб хизмат қилди.

Алишер Навоий ўз асарларида она тилида ижод қилиш масаласига бир неча марта тўхтаб ўтди. Она тилини тараққий эттириш ҳар бир ёзувчининг муқаддас бурчи, деб таъкидлади у. Бу жиҳатдан «Лайли ва Мажнун» достонининг сўнг сўзида айтилган фикрлар айниқса муҳимдир:

Мен туркча бошлабон ривоят,
Қилдим бу фасонани ҳикоят;
Ким шуҳрати жаҳонга тўлғай,
Турки била дағи баҳра олғай.
Чунки бу кун жаҳонда атрак
Кўптур хуш табъ, соф идрок.

¹ Аттуҳфатуз закияту филлуғатит туркия [Туркий тил (қипчоқ тили) ҳақида ноёб туҳфа]. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталибов. Тошкент, 1968, 8—11-бетлар.

Алишер Навоий туркий адабий тилни (эски ўзбек адабий тилини) тараққий эттириш ва уни кўпчиликка манзур қилишнинг қанчалик оғир ва машаққатли иш эканини яхши тушунди. Бунинг учун ўша даврда Ўрта Осиёда ҳукмрон бўлган форс тилидаги адабиётга ҳам ҳажм, ҳам мазмун ва ҳам бадий томондан тенг кела оладиган адабиёт яратиш зарур эди. «Ҳайрат-ул-аброр» дostonида Навоий шундай деб ёзади:

Форси эл топти чу хурсандлиқ,
Турки дағи топса барумандлиқ.

Алишер Навоий ўзининг бу мақсадини амалга ошириш учун ўттиздан ортиқ бадий ва бадий-дидактик асар ёзди. Ўз даврида барчани ҳайратга солган ва ҳамон китобхонларни лол қилиб келаётган бу асарларда ўзбек халқининг ақл-заковати, ўзбек тилининг бадий қудрати тўла намоён бўлди. У ўзбек тилининг бойлиги ва нафислигини замондошларига намоёйиш қилиш ниятида «Муҳокамат-ул-луғатайн» асарини ёзди.

Она тилига ҳурмат билан қараш, уни қадрлаш, ривожлантириб боришга оташин чақириқ бўлган бу асар маълум тарихий шароитда, маълум талаблар асосида юзага келди. Бу даврда Моварауннаҳрда ҳам, Хуросонда ҳам ўзбек ва форс-тожик халқлари орасида аралашшиш, икки тиллилик жуда кучайган эди. Буни Алишер Навоийнинг ўзи ҳам алоҳида таъкидлаб кўрсатади: «Ҳар миқдорки, бу бирининг у бири била омизиш ва гуфту-гузори бор, ул бирнинг ҳам бу бир била ҳамонча тақаллум ва гуфтори бор... Аммо туркнинг улугдин кичигига дегинча ва навкардин бегига дегинча сорт тилидин баҳраманддурлар, андоқким ўз хурд аҳволига кўра айта олурлар, балки фасоҳат ва балоғат билан тақаллум қилурлар. Ҳатто турк шуаросиким форсий тил била рангин ашъор ва ширин гуфтор зоҳир қилурлар...»¹.

Бу даврда туркий шоирларнинг кўпчилиги форс тилида ижод қилар эди. Алишер Навоийнинг «Мажолис-ун-нафоис» асаридаги иккинчи мажлисда тилга олинган ва Навоий ёшлик чоғида кўрган ёки гаплашган 90 шоирдан 16 таси туркий тилда, шунингдек, форс тилида ҳам ижод қилган. Асарнинг учинчи мажлисида тилга олинган 110 шоирдан (булар — Навоийнинг яқин замондошлари) фақат 3 таси туркигўй бўлган. Форс

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. XI том, 1967, 107-бет.

тилида ижод қилган шоирларнинг кўпчилиги, шубҳасиз, форслар бўлган. Бу фактлар ўша даврда форс тилининг қандай мавқе тутганлигини яққол кўрсатади.

Ўзбек шоирларининг ўз она тилидан кўра кўпроқ форс тилида ижод қилишга интилишининг сабабини Алишер Навоий ишонарли далиллар билан кўрсатиб берди. Бу сабаблардан бири форс тилида ёзиш одат, анъана тусига айланганлиги, иккинчиси — форс тилининг енгиллигидир, деб кўрсатади Алишер Навоий. Форс тилининг енгиллиги дейилганда, бу тилнинг ишланганлиги назарда тутилади. Бу тил қаршисида ишланмаган, кундалик сўзлашув эҳтиёжларига хизмат қиладиган туркий тил шоирларнинг кўзига, шубҳасиз, оғир, поэзиядек нозик санъатга яроқсиз кўринар эди. Ўз ижодини форс тилида бошлаган Алишер Навоий ҳам ўзбек тилининг қудратини кейинчалик идрок этди. Бу ҳақда Навоийнинг ўзи шундай деб ёзади: «Бу хоксорга сабо авоилидаким, оғиз ҳуққасидин бирор гавҳар зоҳир бўла бошлар, ул гавҳарлар ҳануз назм силкига кирмайдур эрдиким, замир дарёсидин назм силкига тортилгон гавҳарлар табъ гаввоси саъйн била оғиз соҳилига кела бошламоқ кўргузуп эрди. Чун мазкур бўлгон қоида билаким, адо топти — майл форсий сари бўлди. Аммо чун шуур синнига қадам қўюлди, чун ҳақ субҳонаҳу ва таоло табъга ғаробат сари майлни зотий ва диққат ва душвор писандлиққа шуруъни жибилий қилиб эрди, турк алфозиға дағи мулоҳазани лозим қўрулди — оламе назарға келди ўн секкиз минг оламдан ортуқ; анда зеб ва зийнат ва сипеҳре табъға маълум бўлди тўққуз фалақдан ортуқ; анда фазл ва рифъат; маҳзане учради дурлари кавокиб гавҳарларидин рахшандароқ ва гулшане йўлуқти гуллари сипеҳр ахтаридин дурахшондароқ; ҳарими атрофи эл аёғи етмакдин масун ва аноси ғаройиби ғайр илги тегмакдин маъмун»¹.

Алишер Навоийнинг «Муҳокаматул-луғатайн» асарини мана шу «қўл тегмаган» бойликни замондошларига намойиш қилиш мақсадида ёзилди. Асар ҳижрий 905 йилда (милодий 1499) тамомланди. Бу асар Навоий ижодига, унинг туркий (эски ўзбек) адабий тил устида олиб борган кузатишларига қисқача яқун ясади.

Асар қисқача тарихий маълумот билан бошланади. Бунда Алишер Навоий араб тилининг аҳамияти, форс тили, туркий халқларнинг маданий уйғониши, уларнинг тили тўғрисида ёзди. Асарда автобиографик маълумот-

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. XIV том, 1967, 119-бет.

лар, Навоий ёзган асарларнинг рўйхати ва унинг устозлари тўғрисида маълумотлар бор. А. Навоий туркий тилда ижод этган шоирларни ҳам кўрсатиб ўтди. Булар: Лутфий, Саккокий, Ҳайдар Хоразмий, Атоий, Муқимий, Яқиний, Амирий ва Гадоийлардир.

Асарнинг асосий қисмида эски ўзбек ва форс тилларининг лексик ва грамматик хусусиятлари солиштирилади. Бу қиёсий мулоҳазаларда Алишер Навоий бизнинг кўз ўнгимизда улуғ ватанпарвар олим, юксак маданиятли инсон сифатида гавдаланади. Эски ўзбек тилининг афзал томонлари, устунликлари тўғрисида мулоҳаза билдирар экан, Навоий форс тилини асло ерга урмайди, бу тилга ўз ҳурматини очиқ изҳор қилади: «Бу сўзлардин хасм мундоқ билмасун ва муддаий бу навъ гумон қилмасунки, менинг таъбим турк алфозиға мулойим тушган учун таърифида муболаға изҳор қилурмен ва форсий иборатқа муносабатим озроқ учун инкор ва нафйиға исрор кўргузурменким, форсий алфоз истифосин ва ул ибрат истиқосин киши мэндин кўпрак қилмайдур эркин...»¹. Бу мулоҳазаларнинг далили сифатида Алишер Навоий улуғ форс шоирлари ва уларнинг ижодига қисқача тўхталиб ўтади.

Алишер Навоий туркий ва форсий тиллардаги сўзларни бир-бирига таққослар экан, анча-мунча тушунчаларнинг туркийча атамаси бўлгани ҳолда форс тилида шу тушунчани ифодаловчи сўз йўқ эканлигини кўрсатди. Масалан, ейиладиган таом туркий тилда *егулик* деб аталади, дейди Алишер Навоий, лекин форслар емакни ҳам, ичмакни ҳам *хўрдани* сўзи билан ифодалайди. Алишер Навоий давом этиб ёзади: «Ва улук қардош ва кичик қардошни иккаласин бародар дерлар ва турклар улугни оға ва кичикни ини дерлар. Ва алар улуг, кичик қиз қардошни ҳам хоҳар дерлар. Ва булар улугни эгачи ва кичикни сингил дерлар. Ва булар отанинг оға-инисин опаға дерлар. Ва онанинг оға-инисин — тағойи (дерлар). Ва алар ҳеч қайсиға от таъйин қилмайдурлар ва араб тили била эм ва хол дерлар. Ва кўкалтошни туркча тил била дерлар. Ва атка ва энагани ҳам бу тил била айтурлар»².

Алишер Навоий қуш ва отларнинг айрим турлари, асбоб-ускуна ва ҳарбий тушунчаларнинг баъзилари

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ҳн беш томлик. XIV том, 1967, 121-бет.

² Алишер Навоий. Асарлар, Ҳн беш томлик. XIV том, 1967, 114—115-бетлар.

форс тилида туркийча ном билан аталишини айтиб, туркий тилда сўз ва форма ясалишининг семантик имкониятларини тавсифлади. Туркий тилнинг сўз бойлиги форс тилининг сўз бойлигидан кам эмаслигини намойиш қилиш ниятида Алишер Навоий 100 та туркийча феълни изоҳлади. Булар *ўсанмоқ, алдамоқ, ингланмоқ, овунмоқ, қистамоқ, қийнамоқ, қўзғалмоқ, соврулмоқ, чайқалмоқ, қизганмоқ, сийланмоқ, сизгинмоқ, ёлинмоқ, тергамоқ, сийпамоқ, ингранмоқ, мунғаймоқ, сипқормоқ, ўртанмоқ, гангирамоқ* сингари феъллар бўлиб, мазмун томондан хилма-хил ҳаракат ва психик кечинмаларни ифодалайди. Навоий форс тилида бу сўзларнинг лексик-семантик параллеллари йўқ эканлигини айтиб, инсон кечинмаларининг нозик қирраларини ифодалашда улар ёзувчига қандай имкониятлар беришини конкрет мисоллар ёрдамида намойиш қилди.

Алишер Навоийнинг бу асари ўзбек ва форс-тожик тилларини, уларнинг луғат составларини таққослашга бағишланган биринчи филологик асар сифатида алоҳида аҳамиятга эга. Унда кўтарилган масалаларнинг кўпи ҳали ҳам ўз қийматини йўқотгани йўқ. Ўзбек ва форс-тожик тиллари луғат составини солиштириб ўрганишнинг қатор масалалари ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

**Луғатлар ва
грамматик
асарлар
«Бадое-ал-луғат»**

Эски ўзбек адабий тили, хусусан Алишер Навоий асарлари тили бўйича яратилган дастлабки луғатлардан бири «Бадое-ал-луғат» асаридир. Луғат муаллифи Толи Имоний Ҳиравийнинг ҳаёти тўғрисида маълумот йўқ. Тахаллуси (Ҳиравий) унинг ҳиротлик бўлганидан, асарни Ҳусайн Бойқаро фармонига мувофиқ ёзгани эса унинг Алишер Навоий билан бир даврда яшаганидан далолат беради.

Луғатнинг кириш қисмида муаллиф туркийча луғатлардан фойдалангани ҳақида ёзади. Бу факт ўша даврда Ҳиротда бой туркийча луғатшунослик анъанаси мавжуд бўлганини кўрсатади. Бу анъана, шубҳасиз, Маҳмуд Қошғарий ва бошқа олимлар бошлаган анъанага бориб тақалади.

«Бадое-ал-луғат»да сўзлар алфавит принципи асосида жойлаштирилган ва туркийча сўзларнинг маънолари форс тилида изоҳланган. Сўзлар изоҳида, лексик-семантик таъриф (изоҳ, тушунтириш) билан бир қаторда, фонетик, орфографик ва морфологик маълумотлар ҳам келтирилган. Фонетик-орфографик маълумотлар сўзнинг талаффузи (ўқилиши) ва ёзилиши хусусидаги қоидалардан ташкил топган. Луғат муаллифи

бир хил ёзиладиган сўзларни қандай диакритик белги билан таъминлаш кераклигига алоҳида эътибор берган.

Луғатда сўзларнинг морфологияси араб филологик традицияси асосида пухта ишланган. От сўзлар бош келишида, бирлик сонда, феъл сўзлар эса масдар формасида (-моқ ва -мак формасида) келтирилган. Ёрдамчи сўзлар алоҳида берилган.

Луғатнинг иллюстратив материали Алишер Навоийнинг «Хамса» ва «Чор девон» асарларидан олинган.

Толи Имоний Ҳиравийнинг «Бадое-ал-луғат» асари бўйича бир қанча илмий тадқиқот ишлари амалга оширилди. Бу луғатнинг фотокопияси билан русча таржимаси алоҳида китоб ҳолида А. Қ. Боровков томонидан нашр этирилди.

«Абушқа»

Бу луғатнинг номи ҳам, муаллифи ҳам номаълум. Луғат ичидаги биринчи сўз билан «Абушқа» деб атаб келинади. Бу луғат «Бадое-ал-луғат» асарига кўп жиҳатдан яқин. «Бадое-ал-луғат» XV асрда яратилган бўлса, «Абушқа» XVI асрнинг биринчи ярмида яратилган. Ҳар иккала луғатда мисоллар Алишер Навоий асарларидан олинган.

А. Қ. Боровковнинг тахминича, «Абушқа»нинг муаллифи «Бадое-ал-луғат»ни яхши билган. Бу луғатлар орасидаги яқинлик уларда кўп сўзларнинг бир хил изоҳланиши ва уларда келтирилган иллюстратив материалнинг бир-бирига ўхшаш эканлигида кўринади. Лекин бу ўхшашликлар «Абушқа» «Бадое-ал-луғат»нинг кўчирмаси экан деган маънони англамайди. Бу луғатлар орасида сезиларли фарқлар ҳам мавжуд. Масалан, Толи Имоний Ҳиравийнинг луғатида форслар учун тушунарсиз бўлган эски ўзбекча сўзларнинг маънолари форс тилида изоҳланган, «Абушқа»да эса турклар (усмонли турклар) учун тушунарсиз бўлган эски ўзбекча сўзларнинг маънолари турк тилида изоҳланган. Шунинг учун бу луғатларнинг мундарижаси катта фарқ қилади.

«Абушқа»даги луғат мақолачалари ҳам «Бадое-ал-луғат»даги луғат мақолачаларидан фарқ қилади. «Бадое-ал-луғат»да мақолачанинг сарлавҳаси сифатида феълнинг масдар формаси олиниб, бошқа формаларнинг ҳаммаси шу форма тагида берилган. «Абушқа»да эса феълнинг масдар формаси эмас, балки феълнинг текстда учраган шакли сарлавҳага чиқарилган. Масалан, *эскирмак* феъли «Бадое-ал-луғат»да изоҳланганда, мақолача сарлавҳасига унинг масдар формаси (*эскирмак*

формаси) чиқарилиб, мисол унинг ўтган замон (*эскирди*) формасига келтирилган. «Абушқа»да эса *эскирди* формасининг ўзи сарлавҳага чиқарилган.

«Абушқа» асари туркологларнинг эътиборини ўтган асрдаёқ ўзига жалб этган¹.

Муҳаммад Еқуб
Чингийнинг
«Келурнома» асари

Бу луғат Ҳиндистонда, бобурийлардан Абу Музаффар Муҳиддин Аурангзеб ҳукмронлиги даврида (XVII асрда) яратилади. Луғатнинг кириш қисмида муаллиф ўз асарини Аурангзебнинг топшириғига биноан ёзганини айтиб ўтади. Луғатда эски ўзбек тилига тегишли сўзларнинг маънолари форс тилида изоҳланади.

Луғат мундарижаси ўн беш бобдан иборат. Унинг ўн тўрт бобида феъллар изоҳланади (луғатда келтирилган феълларнинг сони 400 дан ошади). Феъллар луғатда масдар формасида (-моқ, -моғ формасида) берилган. Феълларнинг маъно хусусиятлари билан бир қаторда уларнинг грамматик категориялари, замон формалари ҳам изоҳланади.

Луғатнинг охири боби от сўзларга бағишланади. Бу боб қуйидаги тематик группаларга ажратилади:

- 1) коинотга тегишли тушунчалар, предмет ва ҳодисаларнинг номлари;
- 2) географик объектларнинг (жойларнинг) номлари;
- 3) ҳайвонларнинг номлари;
- 4) қушларнинг номлари;
- 5) одам гавдаси аъзоларининг номлари;
- 6) қариндошлик номлари;
- 7) қурол-аслаҳаларнинг номлари;
- 8) сонлар;
- 9) олмош, равиш ва ёрдамчи сўзлар.

Муҳаммад Еқуб Чингийнинг «Келурнома» асари ҳақида бир неча илмий мақола эълон қилинган².

¹ В. В. Вельяминов-Зернов. Словарь джагатайско-турецкий. С.-Петербург, 1869.

² А. Хафизова. «Келурнаме» Муҳаммада Якуба Чинги. Журн.: «Советская тюркология», 1972; № 3; А. Ибрагимова. «Келурнома»да қайд қилинган ҳарбий терминлар: «Ўзбек тили ва адабиёти», 1976, № 1; Шу автор. «Келурнома» луғатининг лексикасига оид кузатишлар. «Ўзбек тили тарихи масалалари» тўплами; Тошкент, 1977.

**Фазлуллахоннинг
«Луғати турки»
асари**

Бу луғат ўзбекча-форсча луғатлар қаторига киради. А. М. Шчербакнинг тахминича¹, луғат XVII асрнинг охирида яратилган.

Асар уч қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисмида эски ўзбек тилидаги ҳодисалар феълнинг масдар формаси форс тилида изоҳланган, иккинчи қисмида феълнинг бошқа формалари (майл, замон каби формалари) тавсифланган. Асарнинг учинчи қисми отлар талқинига бағишланган.

Луғатда сўзларнинг талаффузига онд маълумотлар ҳам бор. Ўзбек адабий тили фонетик системаси тараққиётини ўрганишда бу маълумотлардан фойдаланиш мумкин.

Мутахассисларнинг кўрсатишича, Фазлуллахоннинг «Луғати турки» асари камчиликлардан ҳам ҳоли эмас. Унда айрим сўзларнинг маъноси нотўғри изоҳланган. Луғатда иллюстратив материал ҳам етарли эмас. Баъзи сўзлар изоҳида умуман мисоллар йўқ.

**Мирза Меҳдихоннинг
асари**

Мирза Меҳдихон Эрон ҳукмдори Нодиршоҳнинг саройида хизмат қилди. У «Санглох» номи билан

машҳур бўлган луғатини XVIII асрнинг ўрталарида (1760 йилда) яратди. Эски ўзбек тилидаги 8000 сўзни ўз ичига олган бу улкан асар икки қисмдан иборат: 1) грамматик очерк; 2) луғат.

Асарнинг грамматика қисми «Мабони-ул-луғат» деб аталади. Мирза Меҳдихоннинг бу грамматик очерки эски ўзбек тилининг ўтмишда яратилган энг мукамал тасвири ҳисобланади¹.

Очеркда дастлаб туркий тилларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида маълумот берилади. Феълнинг асоси, деб ёзади муаллиф, араб тилида масдар (инфинитив) бўлса, туркий тилларда иккинчи шахс буйруқ майлининг бирлик сонига тўғри келади. Туркий тилларда феълнинг бошқа формалари мана шу асосга турли қўшимчалар қўшиш йўли билан ҳосил қилинади.

Грамматик очерк олти мабнодан (бўлимдан) иборат. Ҳар қайси мабно эски ўзбек тили грамматик структурасининг бирор томонини ёритади.

Биринчи мабно ўн бобга ажратилган. Унда дастлаб

² А. М. Шчербак. Грамматика староузбекского языка. М.—Л., 1962, 55.

¹ А. Н. Самойлович. Персидский тюрколог XVIII века Мирза Меҳди-хан. «Известия Общества обследования и изучения Азербайджана». Баку, 1927, № 5, 11.

фeълнинг масдар, сифатдош, даража ва майл формалари ҳақида фикр юритилади. Мирза Меҳдихон фeълнинг ўзлик (қайтим) ва биргалик даражаларини буйруқ майлини алоҳида-алоҳида таҳлил қилади.

Иккинчи боб фeълнинг ўтган замон формаларига бағишланади. Ишда фeълнинг ўтган замон формаси фeъли мозий деб аталади. Фeъли мозийга (ўтган замон фeълига) муаллиф аниқ ўтган замон фeълини (-ди, -ти қўшимчалари билан ясалган фeъл формаларини), ўтган замон равишдошининг -(и)б, -(и)п, -(и)бон, -(и)пон формаларини, ўтган замон сифатдошининг -миш, -ған, -ган, -қан, -қан каби формаларини киритади.

Учинчи бобда фeълнинг ҳозирги-келаси замон формаси баён қилинади. Фeълнинг бу формаси ишда фeъли музори деб аталади. Фeъли музорига -гай, -гай, -кай, -қай, -а+ди каби қўшимчалар воситасида ясалган фeъллар киритилади.

Тўртинчи бобда иш-амални бажарувчи номини ясайдиган формалар изоҳланади. Исми фoъил деб номланган бу категорияга муаллиф -гучи, -гучи, -кучи, -қучи типидagi қўшимчалар ёрдамида ясаладиган формаларни киритади. Ушбу бобда фeълдан ясалган бошқа формалар ҳам тавсифланади. Масалан, -кун, -қун, -гун, -ғун қўшимчалари билан ясалган формалар ҳам исми фoъилга киритилади.

Бешинчи бобда ўтган замон сифатдоши баён қилинади. Ишда бу форма исми мафъул деб аталади. Исми мафъулга -миш, -ган (-ған), -лиғ, -лиқ, -лук, -луғ, луқ қўшимчалари воситасида ясалган формалар киритилади. Шу бобда тавсифланган формаларнинг баъзилари ўтган замон фeълига бағишланган бобда ҳам таҳлил қилинган.

Олтинчи бобда фeълнинг буйруқ майли баён қилинади. Муаллиф фeълнинг бу формасини фeъли амр деб атаб, фeъли амрни ясайдиган қўшимчаларга бирма-бир тўхталади. Еттинчи боб буйруқ фeълнинг бўлишсизлик формасига бағишланади. Саккизинчи бобда фeълнинг бўлишсизлик формасини ясайдиган қўшимчалар шарҳланади.

Тўққизинчи бобда равиш ва равишдош, ўнинчи бобда аффиксларнинг фeъл ўзагига қўшилиш йўллари, бу процесда аффиксларда юз берадиган ўзгаришлар кўрсатилади.

Грамматик очеркнинг иккинчи мабносида фонетик ҳодисалар таҳлил этилади. Бу мабнода фeъл қўшимча-

ларининг фонетик вариантлари ва уларнинг ёзилиш қоидалари ҳам баён қилинади.

Учинчи мабнода олмошлар тавсифи берилади. Муаллиф олмошларни отларнинг (исмларнинг) бир тури сифатида изоҳлайди. Масалан, кўрсатиш олмошларини у асмой ишора (кўрсатиш исмлари) деб атайди. Олмошларнинг отлар таркибига киритилиши араб грамматик анъанасига эргашишнинг натижасидир. Урта асрлар араб тилшунослигида сўзлар уч туркумга (отлар, феъллар ва ёрдамчиларга) ажратилган. Бу классификацияга мувофиқ феъл ва феъллик хусусиятига эга бўлмаган мустақил сўзларнинг деярли ҳаммаси отлар (исмлар) туркумига киритилган.

Тўртинчи мабно аффикслар характеристикасига бағишланган. Аффикслар бу асарда ҳарфлар деб номланган.

Бешинчи мабнода грамматик маъно ифодалайдиган (ёки грамматик функцияда қўллана оладиган) сўзлар тавсифланади. Бу хил сўзлар орасида *тушмоқ*, *олимоқ*, *билмоқ*, *ёзмоқ* каби феъллар таҳлили айниқса муҳим аҳамиятга эга. Мирза Меҳдихон бундай сўзларни модал ва қўшимча (грамматик) маъно билдирувчи феъллар сифатида изоҳлайди.

Олтинчи мабнода асл туркий ва ўзлаштира сўзларнинг ёзилиш қоидалари баён қилинади.

Мирза Меҳдихон асарининг луғат қисми «Санглох» деб номланган. Форсча *санг* сўзи «тош» деган маънони ифодалайди. Санглох (тошли ер) мажозий ифода бўлиб, форслар учун тушунилиши қийин бўлган туркий (эски ўзбек тилига оид) сўзлар тошлоқ, тошли ерга ўхшатишган.

Луғат йигирма тўрт бобдан иборат. Бу бобларда сўзлар сонини бир хил эмас. Баъзи бобларда атиги тўрт-бешта сўз берилган бўлса, баъзи бобларда мингдан ортиқ (ҳатто икки минггача) сўз берилган.

Луғатда, сўзлар билан бир қаторда, кўплаб турғун бирикмалар, фразеологик ибора ва составли атамалар ҳам изоҳланган.

Мирза Меҳдихоннинг асари эски ўзбек тили грамматикаси ва лексикаси бўйича ноёб манба сифатида бир қанча илмий тадқиқотнинг объекти бўлди¹.

¹З. А. Умаров. Грамматика староузбекского языка. «Мабани-ул-луғат» Мирзы Меҳдихана. АКД, Ташкент, 1967. К. Мухитдинов. «Санглах» Мирзы Меҳдихана (исследование, комментарии, перевод и транскрипция). Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1971.

Хоксорнинг
— «Мунтахаб-ал-луғат»
асари

Хоразмда яшаб ижод этган шоир ва филолог Муҳаммад Ризо Хоксор «Мунтахаб-ал-луғат» («Сайланма луғат») асарини 1798—1799

йилларда яратди. Асар изоҳли луғатлар сериясига киради. Унда эски ўзбек адабий тилида ишлатилган арабча, форсча ва айрим эскирган ўзбекча сўзларнинг маънолари эски ўзбек тилида (баъзан форс-тожик тилида) тавсифланади¹.

Асарнинг кириш қисмида муаллиф ўша даврда мажуд бўлган луғат ва филологик трактатлар тўғрисида маълумот берар экан, бу асарларда йўл қўйилган камчиликларни, айрим сўзларнинг уларда нотўғри изоҳланганини кўрсатиб ўтади.

Луғат икки қисмдан иборат. Биринчи қисмда эски ўзбек адабий тилида ишлатилган арабча сўзлар, иккинчи қисмда эса форсча-тожикча ва эскирган ўзбекча сўзлар изоҳланади. «Мунтахаб-ал-луғат»да ҳаммаси бўлиб 2400 сўз берилган.

Хоксор луғатининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шуки, унда сўзларнинг тўғри (асосий) маъноси билан бир қаторда, кўчма (ҳосила) маъноларига ҳам изоҳ берилади.

Луғатда сўзлар араб алифбоси тартибда сўзнинг биринчи товушига (ҳарфига) қараб 28 бобга тақсимланади. Ҳар қайси бобда сўзлар охириги товушга (ҳарфга) қараб группаланади. Масалан, алиф билан тугайдиган сўзлар, бе билан тугайдиган сўзлар, те билан тугайдиган сўзлар каби.

Фатҳ Алихон
Кожарий луғати

Бу луғат XIX асрнинг ўртала-рида (1857—1858 йилларда) яратилган бўлиб, мутахассислар томонидан юксак баҳоланди. Рус турколог А. А. Ромаскевич бу луғат бўйича махсус тадқиқот олиб борди². Унинг ёзишича, Фатҳ Алихон Кожарийнинг луғати чигатой тили (эски ўзбек тили) бўйича яратилган луғатларнинг энг яхшиси ҳисобланади.

Асарнинг кириш қисмида чигатой (эски ўзбек) тили ва Алишер Навоий асарлари тўғрисида маълумот берилган. Асарнинг луғат қисми уч бўлимдан иборат: 1) ўзбекча-форсча луғат, 2) «Мабони-ул-луғат» асари-

¹ Х. Х. Фаттахов. Мухаммад Риза Хаксар и его «Мунтахаб-ал-луғат». АКД, Ташкент, 1974.

² А. А. Ромаскевич. Новый чигатайско-персидский словарь. «Мир-Али-Шир» тўплами. Л., 1928.

нинг муаллифи Мирза Меҳдихон тушунмаган сўзлар (ўн икки сўз) изоҳи, 3) Алишер Навоий асарларида ишлатилган баъзи форсча сўзлар изоҳи.

Фатҳ Алихон Кожарийнинг луғати сўз маънолари изоҳларининг пухталиги, Алишер Навоий ва бошқа шоир, ёзувчиларнинг асарларидан келтирилган мисолларнинг кўплиги билан ажралиб туради.

Луғатда ҳаммаси бўлиб 8000 га яқин сўз изоҳланган.

Сулаймон Бухорийнинг
«Луғати чигатой
ва Турки Усмоний»
асари

Сулаймон Бухорий — XIX асрда яшаган машҳур ўзбек олимларидан бири. У Бухородаги мадрасада ўқиди, Туркияда (Истамбулда) ҳаёт кечирди. Венгрияда турколог-

лар анжуманида (1860) иштирок этди. Унинг луғат тузишига мана шу анжуманда қатнашуви сабаб бўлди.

Шайх Сулаймон Бухорийнинг луғати таниқли турколог И. Кунош томонидан немис тилига таржима қилинди ва 1902 йилда Будапештда нашр этилди.

Асар уч қисмдан иборат.

Биринчи қисм муқаддима бўлиб, у «Манзумаи чигатой» деб номланган. Бу қисмда муаллиф асарнинг ёзилиш сабаби, ўзининг таржимаи ҳоли ва луғатнинг тузилишига оид маълумотларни келтиради.

Асарнинг иккинчи қисми «Қавоид» деб номланган. Бу қисм асли эски ўзбек тилининг грамматик очеркидир. Унда муаллиф, тил қурилишига оид тушунчалар билан бир қаторда, чигатой тилининг ўзига хос хусусиятларини, унинг бошқа туркий тилларга ўхшаш ва улардан фарқли томонларини ҳам айтиб ўтади. Туркий тилларни бундай қиёслаш асарнинг ютуқларидан ҳисобланади.

Сулаймон Бухорий асарининг учинчи қисмини луғат ташкил этади. Унда эски ўзбек тилида ишлатилган 7000 га яқин сўз ва турғун бирикма усмонли турк тили воситасида изоҳланади. Сўз маъноларининг изоҳлари Алишер Навоий ва бошқа адибларнинг асарларидан олинган мисоллар билан асослаб берилади.

Сулаймон Бухорийнинг ушбу асари эски ўзбек тилини ўрганишда жиддий ва ишончли манбалардан бири сифатида катта аҳамиятга эга.

ТУРКИЙ ТИЛШУНОСЛИКНИНГ РОССИЯДАГИ ТАРАҚҚИЕТИ

Туркий тилларни ўрганишнинг алоҳида фан сифатида шаклланиши ва ривожланишида Улуғ Октябрь социалистик революциясидан аввалги рус турколог олим-

ларининг илмий фаолияти алоҳида ўрин тутди. Рус турколог олимларининг лингвистик тадқиқотлари натижасида туркий тилларнинг илмий грамматикаси юзага келди, туркий тилларни қиёсий-тарихий планда ўрганишнинг назарий асослари ишлаб чиқилди, туркий тилларнинг мукамал классификацияси яратилди.

Россияда туркий тилларни ўрганиш айниқса XIX асрнинг иккинчи ярмида кенг қулоқ ёйди. Бу даврда туркий тиллар фақат Петербург, Москва, Қозон каби шаҳарлардагина эмас, балки Тошкент, Самарқанд, Олмаота, Боку, Тбилиси, Омск, Якутск каби шаҳарларда ҳам ўрганила бошлади. Туркий тилларни бундай кўп жойларда тадқиқ этилиши фактик материал доирасининг янада кенгайишига сабаб бўлди, туркий тилларни ўрганиш ишига янги-янги илмий кучларнинг қўшилишига олиб келди¹.

Туркий филология, хусусан, туркий тилшуносликнинг Россиядаги тараққиёти ҳақида бир қанча асарлар яратилди. Бу асарлар орасида акад. А. Н. Кононовнинг «История изучения тюркских языков в России. До октябрьский период» номли асари ўзининг мукамаллиги, фактларга бойлиги билан ажралиб туради. Бу асарда туркий тилларни Россияда ўрганишнинг асосий босқичлари, туркий филологиянинг етакчи мактаблари, туркий тилларни ўрганиш жамиятлари ва бу жамиятлар аъзоларининг илмий фаолияти атрофлича ёритилди.

Туркий тилларни Россияда ўрганишнинг Октябрдан олдинги тараққиётида икки босқич фарқланади: 1) Россияда туркий тилларни ўрганиш анъанасининг вужудга келиши ва 2) туркий тилшуносликнинг алоҳида фан сифатида ривожланиши.

Россияда туркий филология масалаларини ўрганишнинг бошланиши. Руслар билан туркий халқларнинг ўзаро муносабатлари жуда қадим замонларда бошланган. «Слово о полку Игореве» (XI аср) асаридаги туркийча сўзлар бу муносабатлар тилда ҳам ўз ифодасини топганлигидан далолат беради. А. Н. Кононов, Н. А. Баскаков каби олимларнинг кўрсатишича, русларнинг туркий тилларни ўрганишига туркий халқлар вакиллари билан фикр алмашув заруратигина эмас, балки Олтин Ўрда хонларининг буйруқ ва фармонларини тушуниш, уларни рус тилига таржима қилиш зарурати ҳам сабаб бўлди. Қозон (1552), Астрахан (1554)

¹ Н. А. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, 51—55.

босиб олингандан кейин русларнинг Ўрта Осиё халқлари билан яқинлашувига йўл очилди. Кавказ ва Сибирь ерларини, бу ерларда яшайдиган халқларни чуқурроқ ўрганишга имконият туғилди. Бу тарихий шарт-шароитлар Россияда туркологияга, шу жумладан, туркий филология масалаларига қизиқишни кучайтирди.

Россияда туркий филология масалаларини ўрганиш анъанасининг вужудга келишини икки босқичга бўлиш мумкин: 1) туркий халқлар тили ва адабиётига оид материалларни тўплаш (XVIII асрнинг иккинчи ярмигача); 2) туркий халқлар тили ва адабиётига оид материалларни илмий ўрганишнинг бошланиши (XVIII асрнинг иккинчи ярми).

Туркий тиллар ҳақидаги дастлабки маълумотлар, асосан, лексик (топонимик) маълумотлар эди. Голландия элчилари составида Россияга келган Николас-Корнелиссон Витзен (1641—1717) «Северная и Восточная Тартария» номли асар ёзди. Бу асарда туркий халқлар топонимикаси ва ономастикасига оид қимматли маълумотлар бор. Семен Ульянович Ремезовнинг «Описание о сибирских народах и граней их земель» номли асари ҳам шу даврда яратилди (1697—1698), лекин бу асар ўз вақтида нашр этилмади. С. У. Ремезовнинг бу асарида Сибирь халқлари ва шаҳарларининг келиб чиқиши, Сибирь хонлари генеалогияси каби масалалар ёритилган.

Петр I туркий тилларни ўрганиш доирасини янада кенгайтди. У турк, араб ва форс тиллари бўйича таржимонлар тайёрлаш мақсадида Эронга ўқувчилар юборди; Кавказ ва Сибирга илмий экспедициялар уюштирди. Бу экспедициялар даврида Кавказ ва Сибирда яшовчи туркий халқлар тиллари бўйича анча материал (асосан лексик материал) тўпланди.

Ўз даврининг йирик туркологига бўлмиш Георгий Яковлевич Кер (1692—1740) Шарқ академияси лойиҳасини тузди. Бу лойиҳа ўз вақтида амалга ошмаган бўлса ҳам, Г. Я. Кер шарқий тиллар, хусусан, туркий тилларни ўрганиш бўйича анча иш қилди. У Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажараи турк» асарини оригиналдан немис тилига таржима қилди.

Полтава жангида асир тушгандан кейин Сибирга сургун қилинган швед офицери Филипп Иоганн Табберт — Страленберг (1676—1747) Тобольск шаҳрида 12 йил яшаб, у ерда «Новое географическое описание Великой Татарии», «Северная и Восточная часть Европы» номли асарлар ёзди. Бу асарларда тавсифланган

халқлар ва уларнинг тилларини Страленберг олти группага бўлди:

- 1) обр-венгерлар, финнлар;
- 2) турклар, қрим татарлари, ўзбеклар, бошқирлар, туркманлар, сибирлик татарлар, ёқутлар, чувашлар;
- 3) самодий халқлари;
- 4) қалмоқлар, манжурлар, тангутлар (тибетликлар);
- 5) қамасинлар, тунгуслар, коряклар, куриллар;
- 6) аварлар, қумиқлар, кубачинлар, черкаслар.

Акад. А. Н. Кононовнинг ёзишича, юқорида саналган тилларнинг бундай группаланиши аслда урал ва олтой тилларининг дастлабки хомаки классификацияси бўлиб, бу классификация асосида кейинчалик урал-олтой тиллари бирлиги назарияси юзага келди¹.

Россияда туркий филология анъанасининг қарор топишида XVIII асрнинг иккинчи ярмида яратилган асарлар муҳим ўрин тутди. Бу асарларда туркий халқлар адабиёти ва айниқса, тилларини ўрганишнинг чинакам илмий асосларини яратишга интилиш сезилади. Татар ва қисман бошқирд тилларини айрим гимназия, диний семинария ва мактабларда ўқитишнинг бошланиши ҳам мана шу даврга тўғри келди.

Император Екатерина II нинг махсус буйруғига биноан «Барча тиллар ва шеваларнинг қиёсий луғатлари» номли улкан асар яратилди. Акад. П. С. Паллас раҳбарлигида 1786—1787 йилларда нашр этилган бу асарда 285 русча сўз 200 тилга таржима қилинди. Бу тиллардан 51 таси Европа тиллари, 149 таси эса Осиё тилларидир. Асарда туркий тиллардан усмонли турк, қозон татарлари, мишар, бошқирд, ёқут, чуваш ва бошқа тил ҳамда шеваларга оид материаллар берилди.

Луғат Россияда илмий лексикография ва қиёсий тилшунослик, шу жумладан, туркий тилларни қиёсий ўрганиш принципларининг шаклланишида жиддий роль ўйнади.

Бу асарга материал тўплаш жараёнида қатор русча-туркийча луғатлар яратилди.

«Дамаскин луғати» номи билан юритиладиган асар икки томдан иборат: биринчи томда русча сўзлар татар, чуваш ва мордвин тилларига, иккинчи томда эса русча сўзлар удмурд ва марий тилларига таржима қилинади.

Қозон гимназиясининг ўқитувчиси С. Хальфин томонидан тузилган икки томлик «Русча-татарча луғат»

¹ А. Н. Кононов. История изучения тюркских языков в России. Л., 1972, 51—52.

да 25000 га яқин татарча сўз изоҳланади. Бу луғатнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, у қисқача грамматик очерк билан бошланади. Бу хусусияти билан С. Хальфиннинг луғати араб лексикографияси анъанаси таъсирида яратилган туркийча луғатларни эслатади.

Татар тилининг нисбатан тугал тавсифи Иосиф Иванович Гигановнинг «Татар тили грамматикаси» деган асарида берилди. Бу асар икки қисмдан-иборат: 1) грамматика ва 2) татарча-русча предмет сўзлик. Асар татар тилини ўрганувчи русларга мўлжаллаб ёзилган.

Туркий тилларни XVIII аср давомида Россияда грамматик планда ўрганиш натижалари И. А. Аделунгнинг «Митридат» асарида жамланган. Бу асар 1806—1817 йилларда Берлинда нашр этилди. И. А. Аделунгнинг қариндошларидан Ф. Аделунг (Россия Фанлар академияси аъзоси) бу асарни қайта ишлаб, 1820 йилда «Барча маълум тиллар ва диалектларнинг обзори» номи билан бостириб чиқарди. Бу иш аслда «Барча тиллар ва шева-ларнинг қиёсий луғатлари» асарининг грамматик изоҳи ҳисобланади. Унда туркий тиллар грамматикаси ҳақида ҳам қимматли маълумотлар берилган.

Туркий филологиянинг
Москва мактаби Туркий халқлар тиллари ва адабиётини ўрганишда Москва давлат университети ва Шарқ тиллари Лазарев институти алоҳида ўрин тутади. Бу ўқув юртида Ф. Е. Корш, А. Е. Крымский, В. А. Гордлевский каби етук турколог олимлар ишлаган. Уларнинг илмий ва педагогик фаолияти натижасида турк филологиясининг Москва мактаби юзага келди.

Федор Евгеньевич Корш (1843—1915) Москва давлат университетининг тарих-филология факультетида санскрит, араб ва форс тиллари бўйича таҳсил олди, мустақил равишда туркий тилларни ўрганди. Москва давлат университетидоцент, профессор лавозимларида ишлади. Шарқ тиллари Лазарев институтида форс тилидан дарс берди. Рус тили ва адабиёти бўлими бўйича 1900 йилда академик бўлиб сайланди.

Ф. Е. Корш туркий филология тараққиётига сезиларли ҳисса қўшди. Унинг «Слово о полку Игореве» асаридаги туркий элементлар, туркий халқлар қадимги шеърини тузилиши, туркий тиллар классификацияси, туркий тилларда ҳозирги-келаси замон феъл формасининг келиб чиқиши, қадимги туркий тилларда чўзиқ унлилар ҳақидаги тадқиқотлари ҳозирги пайтгача ўз илмий қийматини йўқотган эмас.

Агафангел Ефимович Кримский (1871—1942) Шарқ тиллари Лазарев институтини, Москва давлат университетининг тарих-филология факультетини тамомлаб, Улуғ Октябрь социалистик революциясигача Шарқ тиллари Лазарев институтининг араб адабиёти ва мусулмон тарихи кафедрасида дарс берди; революциядан кейин Украина ССР Фанлар академиясида ишлади.

А. Е. Кримскийнинг украин тилида ёзган «Туркий халқлар, уларнинг тили ва адабиёти» номли асари туркий филологияга кириш бўйича ажойиб қўлланма ҳисобланади.

Владимир Александрович Гордлевский (1876—1956) ҳам Шарқ тиллари Лазарев институти билан Москва давлат университетининг тарих-филология факультетини тамомлагач, икки йилча Туркия ва Сурияда командировкада бўлади; араб, форс ва усмонли турк тилини пухта эгаллайди.

Усмонли турк адабиёти ва тили бўйича В. А. Гордлевский «Образцы османского народного творчества», «Очерки по новой османской литературе», «Грамматика турецкого языка» номли асарлар яратди. Бу асарлар усмонли турк тили ва адабиёти тўғрисидаги классик асарлар қаторига киради.

В. А. Гордлевский усмонли турк филологияси соҳасида илмий мактаб яратган олим ҳисобланади. Унинг қўп сонли шогирдлари ҳозиргача туркий тиллар устида илмий-тадқиқот ишлари олиб бормоқдалар.

Туркий
филологиянинг
Қозон мактаби

Қозон XIX асрда туркий халқлар тиллари ва адабиётини ўрганиш бўйича йирик марказлардан бирига айланди. Қозон Давлат уни-

верситети ва Қозон гимназиясида туркий филологиянинг машҳур намоёндалари бу фан тараққиётига катта ҳисса қўшди.

Мирза Александр Казембек (1802—1870) араб, форс, турк, инглиз, француз ва рус тилларини мукамал билган етук филолог олим эди. У Қозон университетиди ташкил этилган турк-татар тилшунослиги кафедрасини бошқарди. М. А. Казембек Петербург университетиди Шарқ тиллари факультетининг очилишида катта роль ўйнади.

М. А. Казембекнинг илмий-педагогик фаолияти Россияда туркий филология тараққиётининг алоҳида босқичи ҳисобланади. Унинг 1839 йилда нашр этилган «Грамматика турецко-татарского языка» асари рус туркологияси тарихида йирик воқеа бўлди. Орадан етти

йил ўтгандан кейин (1846 йилда) бу асар тuzатилиб ва тўлдирилиб, «Общая грамматика турецко-татарского языка» номи билан қайта нашр этилди. Асарнинг иккинчи нашри тезда немис тилига таржима қилинди.

М. А. Қазембек ўз асарига француз шарқшуноси А. Жобернинг грамматикасини асос қилиб олди. Лекин фонетик ва морфологик материал баёнида М. А. Қазембекнинг асари А. Жобернинг грамматикасига ўхшаса ҳам, синтактик материал баёнида у тамомила оригинал ва мустақил концепцияга тайнади.

М. А. Қазембекнинг асари уч қисмдан таркиб топган:

1. Алфавит, ҳарфлар талаффузи; исмлар (отлар, сифатлар, сонлар); олмошлар.

2. Феъл; кўмакчилар; равишлар; боғловчилар; ундовлар.

3. Сўзлар бирикуви (синтаксис).

Бу асар усмонли турк тили грамматикасининг рус тилидаги биринчи тўлиқ тавсифи бўлиб, унда бошқа туркий тиллар, хусусан, татар тили материаллари ҳам берилган. XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида Россия университетларида бу асардан усмонли турк тили бўйича асосий дарслик сифатида фойдаланилган.

М. А. Қазембекнинг турк тили бўйича ёзган иккинчи асари «Учебные пособия для временного курса турецкого языка» (1854) деб аталади. Бу асар ҳам уч қисмдан таркиб топган: 1) грамматика; 2) хрестоматия; 3) русча-туркча луғат.

М. А. Қазембекнинг шогирди Илья Николаевич Березин (1818—1896) Қозон ва Петербург университетларида профессор лавозимида ишлаб, тарих, филология ва тилшунослик бўйича қатор асарлар ёзди. Унинг туркий филологияга оид асосий асарлари қуйидагилардан иборат: «Дополнение к тюркской грамматике» (М. А. Қазембек грамматикасининг биринчи нашри ҳақида) ва «Турецкая хрестоматия».

Туркий филологиянинг Қозон мактабига мансуб йирик вакилларида бўлмиш Николай Иванович Ильминский (1822—1891) Қозон диний академиясида, Қозон университетида дарс берди; Қозон ўқитувчилар семинариясида директор бўлиб ишлади. У маҳаллий халқлар вакиллари орасида маърифат тарқатишда катта роль ўйнади. Россия Фанлар академиясининг мухбир аъзоси қилиб сайланди, лекин академикликка сайланишдан бош тортди — Қозондаги маърифатпарварлик ишларини ташлаб кетишни хоҳламади.

Н. И. Ильминский ёзма адабиёт намуналарини нашр қилиш бўйича анча иш қилди. У Бобурнинг «Бобурнома» ва Рабғузийнинг «Қиссас-ул-анбиё» асарларининг ношири сифатида ном чиқарди.

Н. И. Ильминский лингвистик асарлар ҳам ёзди. Унинг «Вступление в курс турецко-татарских языков» (1861), «Материалы по изучению киргизского (казахского) наречия» (1862), «Материалы для джагатайского спряжения по «Бабурнаме» (1863) каби асарлари маълум. Булардан ташқари, Н. И. Ильминский М. Невский, В. И. Вербицкийлар билан ҳамкорликда машҳур «Грамматика алтайского языка» (Казань, 1869) асарини яратди¹. Акад. А. Н. Кононовнинг ёзишича, бу асар туркология фанининг олтин фондани ташкил этувчи асарлар қаторига киради².

Николай Федорович Катанов (1862—1922) — хакаслар орасидан етишиб чиққан машҳур турколог — Петербург университети Шарқ тиллари факультетининг араб-форс-усмонли турк-татар бўлимини тамомлагач, Қозон университетининг турк-татар тиллари кафедрасида ишлади. Сибирь, Мўғулистон, Хитой Туркистониди бўлиб, бу жойларда яшовчи туркий халқлар тили, этнографияси, фольклорига оид бой фактик материал тўплади.

Н. Ф. Катанов туркологиянинг деярли барча соҳаларида катта муваффақият билан қалам тебратди. Туркий халқлар этнографияси ва фольклори бўйича қатор асарлар яратди: «Исторические песни казанских татар» (1899), «Мусульманские легенды» (1894), «О свадебных обычаях татар» (1897), «Гадание у жителей Восточного Туркестана» (1894) ва бошқалар. Н. Ф. Катанов «Татарско-русский словарь» номли луғат ҳам яратди. Бу луғат 1912 йилда нашр этилди.

Н. Ф. Катанов туркологлар орасида «Опыт исследования урянхайского языка» номли асари билан шуҳрат қозонди. Бу асарда Н. Ф. Катанов учта йирик масалани ҳал қилди:

1) урянхай (тува) тили угор-фин тиллари оиласига эмас, балки туркий тиллар оиласига мансуб эканлигини исботлади;

2) урянхай тилининг муқаммал грамматик тавсифини берди;

¹ Ф. Д. Ашнин. Первая печатная научная грамматика алтайского языка. Проблема авторства. «Туркологический сборник», М., 1978, 34—61.

² А. Н. Кононов. В. В. Радлов и отечественная тюркология. «Туркологический сборник», М., 1972, 8.

3) урянхай тилининг туркий тиллар орасидаги ўрнини белгилаб берди, бунинг учун у урянхай тили грамматик қурилишини бошқа туркий тиллар (50 дан ортиқ туркий тил) грамматик қурилишига қиёслаб чиқди.

Аслини олганда, «Опыт исследования урянхайского языка» асари туркий тилларнинг биринчи ҳақиқий қиёсий грамматикасидир.

Н. Ф. Катанов биографиясининг автори С. Н. Иванов бу асарга юксак баҳо бериб, бу улкан асар ватанимиз туркологияси классик меросининг муҳим қисмини ташкил этишини, унда барча туркий тиллар ҳақида маълумотлар борлигини таъкидлайди¹.

Василий Алексеевич Богородицкий (1857—1941) Қозон университетининг тарих-филология факультетини тамомлаб, В. В. Радлов раҳбарлигида туркий тилларни ўрганди. Қозон университетида рус ва грек тилларининг қиёсий фонетикасидан, Қозондаги татар ўқитувчилар мактабида рус тилидан дарс берди. Татар ўқитувчилар съезида (1883) «О преподавании русской грамматики в татарской школе» деган темада доклад қилди.

В. А. Богородицкий — Россияда экспериментал фонетика асосчиларидан бири. У туркий тиллар фонетикаси бўйича бир қанча тадқиқотлар яратди, Г. Шараф каби машҳур фонетист шогирдлар етиштирди.

Умумий тилшунослик мутахассиси сифатида В. А. Богородицкий «Очерки по языковедению и русскому языку» асарини яратди. Туркий тиллар ҳақидаги ишлари орасида «Этюды по татарскому и тюркскому языкознанию» (1933), «Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками» (1934) каби асарлари муҳим аҳамиятга эга.

Николай Иванович Ашмарин (1870—1933) Шарқ тиллари Лазарев институтини тамомлаб, чуваш, қозон татари, усмонли турк, озарбайжон, араб, форс, латин, грек ва фин тилларини пухта эгаллади, асосан, чуваш тили бўйича илмий ишлар олиб борди. Унинг «Материалы для исследования чувашского языка. Часть I. Учение о звуках (фонетика). Часть 2. Учение о формах (морфология)» (1890), «Опыт исследования чувашского синтаксиса. Часть 1 и 2» (1903) каби асарлари бор.

Н. И. Ашмариннинг энг йирик асари «Словарь чувашского языка»дир. Бу асар устида у 30 йилдан кўпроқ вақт ишлади. Луғатда 50000 тача сўз изоҳланган.

¹ С. Н. Иванов. Николай Федорович Катанов. М., 1973, 60.

Туркий филологиянинг Петербург мактаби Петербург университетиди усмонли турк тилининг биринчи профессори Осип Иванович Сенковский (1800—1858) турк филологияси бўйича «Карманная книга для русских воинов в турецких походах» (1828—1829) номли асар яратди. О. И. Сенковский 25 йил давомида Петербург университетиди шарқ тиллари кафедрасини бошқарди.

Лазерь Захарович Будагов (1802—1878) Петербург университетининг шарқ тиллари факультетиди доцент лавозимида ишлаб, усмонли турк ва озарбайжон тилларидан дарс берди. Унинг асосий асари «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» (икки томлик, 1869) бўлиб, бу луғатда сўзлар ўзаклар бўйича жойлаштирилган.

Василий Дмитриевич Смирнов (1846—1922) Петербург университетининг шарқ тиллари факультетиди араб, форс, усмонли турк, татар тиллари ва адабиётини ўрганди. Университетни тамомлагандан кейин Туркия тарихи, адабиёти ва тилидан дарс берди. Туркия тарихи ва усмонли турк адабиёти ҳақида қатор асарлар ёзди: «Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века», «Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII столетии», «Образцовые произведения османской литературы», «Очерки истории турецкой литературы» ва бошқалар.

Туркий филологиянинг Петербург мактаби вакиллари орасида Платон Михайлович Мелиоранский (1868—1906) алоҳида ўрин тутди. У том маънодаги лингвист-турколог эди. Унингча, тил адабиёт ёки тарихни ўрганиш воситаси эмас, балки тадқиқот объекти, тадқиқот мақсади эди.

Петербург университети шарқ тиллари факультетининг араб-форс-усмонли турк-татар бўлимини тугатгандан кейин университетда умумий тилшуносликдан лекция ўқиди. Замондошларининг эътироф этишича, П. М. Мелиоранскийнинг лекциялари студентлар орасида катта қизиқиш уйғотди.

П. М. Мелиоранскийнинг туркий филологияга оид ишлари тўрт темага бирлашади:

- 1) жонли туркий тилларга доир ишлар;
- 2) туркий ёзма ёдгорликларга доир ишлар;
- 3) рус тилига ўзлашган туркий элементлар ҳақида ишлар;
- 4) туркий халқлар фольклорига доир ишлар.

П. М. Мелиоранскийнинг лингвистик қарашлари ёш грамматиклар концепцияси, шу жумладан, Г. Паулнинг «Тил тарихи принциплари» асари, таъсирида шаклланди. Бу таъсир П. М. Мелиоранскийнинг жонли тилларга муносабатида айниқса яққол кўринади.

Муайян тилни ўрганишда П. М. Мелиоранский оғзаки сўзлашув нутқи билан ёзма нутқни фарқлашга принципал аҳамият берди. Оғзаки сўзлашув нутқида у тадқиқотнинг асосий предмети, асосий материали сифатида ёндашса, китобий тилга қўшимча материал сифатида ёндашди. Бу илмий принцип П. М. Мелиоранскийнинг «Краткая грамматика казак-киргизского языка» (1894—1897) асарида ўз ифодасини топди.

Тил структурасини ўрганишда жонли сўзлашувни биринчи ўринга қўйган П. М. Мелиоранский ёзма ёдгорликлар тилининг аҳамиятини ҳам асло инкор этмади. П. М. Мелиоранский турк ёзма ёдгорликлари тилини лингвистик ва филологик томонлардан кенг миқёсда ўрганиш идеясини илгари сурган олимларнинг бири сифатида танилди. Унинг «Памятник в честь Кюльтегина» (1899), «Араб-филолог о турецком языке» (1900), «Араб-филолог о монгольском языке» (1904) каби асарлари туркологлар орасида катта эътибор қозонди.

П. М. Мелиоранский — рус тилидаги туркизмларни ўрганишга катта ҳисса қўшган олимлардан бири. У «Турецкие элементы в языке «Слово о полку Игореве», «Вторая статья о турецких элементах в языке «Слово о полку Игореве», «Заимствованные восточные слова в русской письменности домонгольского времени» каби асарларида рус тилига шарқ тилларидан (асосан туркий тиллардан) ўзлашган қирқ бешта сўзни таҳлил қилди.

П. М. Мелиоранский туркий тилларни тадқиқот объекти сифатида ўрганиш билангина чекланиб қолмади. У халқ ва адабиёт тарихини ўрганишда тилдан восита сифатида ҳам фойдаланди. Бу жиҳатдан унинг «Сказание о Едигее и Токтамыше», «Сельджукнамэ» как источник для истории Византии в XII и XIII веках» каби асарлари характерлидир.

Эски ўзбек (чиғатой) тили ва адабиётини ўрганиш П. М. Мелиоранский илмий фаолиятининг муҳим йўналишларидан бири эди. Чет эл саёҳатидан қайтгач (1895), у «Отрывки из дивана Ахмеда Бурхан-аддина Сивасского» асарини ёзди. Бу асарда у адабий жанрлар, хусусан, туюқ жанри тўғрисида мулоҳаза юритиб, Алишер Навоий ижодига ҳам мурожаат қилди. Таҳлил этилган туюқлардаги шарқий туркий тиллар хусусият-

ларига асосланиб П. М. Мелиоранский бу форма Урта Осиёда шаклланганлиги ҳақидаги идеяни илгари сурди.

Ҳаётининг сўнгги йилларида П. М. Мелиоранский университетда эски ўзбек тилидан дарс берди. «Шайбонийнома» асарининг Г. Вамбери нашрини унинг қўл ёзма тексти билан солиштириб чиқди. П. М. Мелиоранский тайёрлаган материал унинг вафотидан кейин А. Н. Самойлович томонидан «Мухаммед Салих, Шейбани-намэ. Джагатайский текст» (1908) номи билан нашр этилди.

Петербург туркологларидан бир гуруҳи Россия Фанлар Академиясида ишлар эди. Акад. В. В. Вельяминов-Зернов «Словарь джагатайско-түрецкий» (1868) асарини нашр қилди. Бу машҳур «Абушқа» луғатининг қайта ишланган варианты ҳисобланади.

Матвей Христианович Кастрен (1813—1852) Россия Фанлар Академиясининг йўлланмасига биноан Урал, Олтой ва Саянда яшовчи халқлар ҳаёти ва тилларини ўрганди. М. Х. Кастрен аслда угор-фин тиллари мутахассиси эди. Лекин у туркий тиллар билан ҳам шуғулланди. Унинг «Опыт изучения койбальского и карагасского языков» (1857) номли асари туркий тилшунослик тарихида алоҳида ўрин тутди. М. Х. Кастрен урал-олтой назариясига ҳам жиддий ҳисса қўшди. Немис олими В. Шотт томонидан 1836 йилда майдонга ташланган фикрни ривожлантириб, М. Х. Кастрен угор-фин, самодий, туркий, мўғул, тунгус ва манжур тиллари қариндошлиги идеясини исботлашга ҳаракат қилди ва бу тилларни қиёслаб ўрганишни бошлаб берди.

Оттон Николаевич Бетлингк (1815—1904) Петербург университетиди, кейинроқ Берлин ва Бонн университетларида ўқиди, А. Шлегель, Х. Лассен каби олимлар қўлида таҳсил кўрди. Университет таълимига кўра О. Н. Бетлингк — санскритолог. Туркий тилларни, хусусан, ёқут тилини у мустақил ўрганди. Турк тилшунослиги бўйича О. Н. Бетлингк кўп асар ёзмаган. Ёқут ва усмонли турк тиллари ҳақида олти та мақоласи бор. Лекин О. Н. Бетлингкни туркологлар орасида машҳур қилган асарлари булар эмас. У «О языке якутов» (баъзи манбаларда «Грамматика якутского языка» деб аталади) асари билан машҳурдир. Бу асар ўз илмий ва маърифий қийматини ҳеч қачон йўқотмайдиган классик асарлар қаторига кирди¹.

¹ Е. И. Коркина. Работа О. Н. Бетлингка «О языке якутов». «Советская тюркология», 1971, № 4, 124.

О. Н. Бетлингкнинг ёқут тили ҳақидаги асари тўрт қисмдан иборат: 1) кириш; 2) грамматика; 3) ёқутча текстлар; 4) ёқутча-немисча луғат.

Асарнинг кириш қисми «О языке якутов. Опыт исследования отдельного языка в связи с современным состоянием всеобщего языкознания» деб аталади. Бу қисм рус тилида ҳам босилиб чиқди. Асарнинг кириш қисмида автор ўз тадқиқотининг назарий ва методологик асосларига тўхталиб, Европа компаративистларининг морфологик классификациясини, уларнинг туркий тилларга муносабатини кескин танқид қилди. Кекса компаративистларнинг фикрича, флектив тиллар — тараққий этган тиллар (сабаби — флектив тилларда материя ва форма бир-бирига сингиб кетади), агглютинатив тиллар — тараққий этмаган тиллар (сабаби — агглютинатив тилларда материя ва форма орасидаги чегара йўқолиб кетмайди). О. Н. Бетлингк тилларни бу тарзда группалаш нотўғри эканини қуйидагича асослайди: биринчидан, бу усуллардан бирининг ўзигагина асосланган тил йўқ: флектив тилларда агглютинация учрайди, агглютинатив тилларда эса флекция элементлари учрайди; иккинчидан, материя билан форманинг бирикиш усули тилнинг табиатини очиб беролмайди, чунки у ҳаддан ташқари юзаки белги. Тиллар классификациясида асосий эътибор тилларнинг ички хусусиятларига, тилларнинг логик белгиларига қаратилиши лозим. Тилнинг ички хусусияти дейилганда нима кўзда тутилишини О. Н. Бетлингк изоҳлаб бермайди. Шунга қарамай, унинг морфологик классификация ҳақидаги фикрлари ўз даврига нисбатан ғоят илғор, прогрессив фикрлар эди.

Асарнинг грамматика қисми уч бўлимдан иборат.

Фонетика бўлимида О. Н. Бетлингк ёқут тилида 8 унли ва 21 ундош борлигини, бу тилда сингармонизм қонуни амал қилишини аниқлади, ёқут тили учун махсус алфавит яратди. Асарнинг морфология бўлимида автор ёқут тилидаги сўзларни беш туркумга ажратди: 1) отлар, 2) сонлар, 3) олмошлар, 4) феъллар, 5) ўзгармайдиган сўзлар. О. Н. Бетлингк феълни айниқса синчиклаб таҳлил қилди. Е. И. Убрятонинг ёзишича, асарнинг бу бўлими ёқут тили морфологиясининг ҳақиқий энциклопедияси ҳисобланади¹. Асарнинг заиф қисми — синтаксис. Шунга қарамай, О. Н. Бетлингк-

¹ Е. И. Убрятова. Очерк истории изучения якутского языка Якутск, 1945. 13.

нинг бу соҳадаги кузатишлари ҳам маълум илмий ва маърифий қийматдан холи эмас.

Асарга илова қилинган ёқутча-немисча лугатда 4600 дан ортиқ сўз изоҳланган. Бу — ёқут тили илмий лексикографиясининг биринчи намунаси.

Василий Васильевич Радлов¹ (1837—1918) Берлинда туғилди, Берлин университетида ўқиди, Франц Бопп, Гейман Штейнталь каби машҳур олимларнинг лекцияларини эшитди; кейинчалик А. Поттнинг қўлида таҳсил кўрди, полиглот Вильгельм Шоттдан татар, мўғул ва манжур тилларини ўрганди. Урал-олтой тилларига қизиқиш унда Россияда ишлаш хоҳишини уйғотди, шу муносабат билан у рус тилини ўрганди. 1858 йилда филология доктори илмий даражасини олгач, Россияга келди.

В. В. Радлов 1859—1871 йилларда Барнаулда ўқитувчи лавозимида ишлаб. Олтой, Сибирь ва Урта Осиёда яшовчи туркий халқларнинг тили, адабиёти ва оғзаки ижоди бўйича бой материал тўплади. Олтойда яшаган даврининг охирида «Образцы народной литературы тюркских племен» асарининг тўрт томи босилиб чиқди, унинг бешинчи томи 1885 йилда нашр этилди. Бу асар туркий халқлар (олтойлар, қozoқлар, қирғизлар, уйғурлар, барабин татарлари, туман татарлари, тобол татарлари, қрим татарлари) оғзаки ижодининг чинакам хазинаси ҳисобланади. Унда мақол, матал, қўшиқ каби кичик жанрдаги асарлардан тортиб «Эр Тарғин», «Қўзи Қўрпеш ва Баян Сулув» каби йирик жанрдаги эпик асарларгача бор. «Образцы народной литературы тюркских племен» асарининг бешинчи томида қирғиз эпоси «Манас» берилган. Бу нашр «Манас» эпосининг дастлабки тўлиқ нашрларидан бири сифатида туркий филология тарихида алоҳида ўрин тутади.

В. В. Радлов фаолиятининг Қозон даври 1871 йилдан 1884 йилгача давом этди. Қозонда В. В. Радлов Олтойда тўплаган материални этнографик, тарихий, лингвистик нуқтаи назарлардан ўрганди. Бу ерда у И. А. Бодуэн де Куртенэ билан дўстлашди, рус тилшунослиги Қозон мактаби идеяларини ўзлаштирди. Унинг немис тилида ёзилган «Сравнительная грамматика северных тюркских языков. Часть I. Фонетика» (Лейпциг, 1882—1883) асари нашр этилди. Бироқ асарнинг ик-

¹ А. Н. Кононов. В. В. Радлов и отечественная тюркология. «Тюркологический сборник», 1972, 7—17.

кинчи — грамматика бўлими охирига етказилмаган. Қиёсий грамматика иккинчи бўлимининг кириш қисми 1906 йилда босилиб чиқди. Бу асарда В. В. Радловнинг туркий тиллар морфологияси ҳақидаги қарашлари ўз ифодасини топган.

Фонетика ва грамматика масалаларига В. В. Радлов ўзининг бошқа асарларида ҳам мурожаат қилди.

Шимолий туркий тиллар фонетикасига бағишланган тадқиқотида В. В. Радлов йигирмадан ортиқ тилнинг унли ва ундошлар системасини мукамал ёритди, бу тилларга хос фонетик ҳодисаларни бирма-бир таҳлил этди. Унлилар тавсифида В. В. Радлов сингармонизм ҳодисасига катта аҳамият берди.

В. В. Радлов томонидан товуш ўзгаришлари бўйича дивергенция, корреляция ва товуш компенсацияси юзасидан олиб борилган кузатишлар фактларга бойлиги билан диққатни тортади.

В. В. Радловнинг фонетикага онд баъзи фикрлари танқидга учради. Жумладан, унинг қадимги туркий тилларда бирламчи чўзиқ унлилар бўлмаган, деган фикри кўпчилик туркологлар томонидан маъқулланмади.

Морфология соҳасида В. В. Радловнинг туркий агглютинация ва туркий тилларда аффиксларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги фикрлари ҳозиргача ўз илмий қийматини сақлаб келмоқда.

В. В. Радлов фаолиятининг энг сермахсул Петербург даври унинг 1884 йилда Осиё халқлари тарихи ва адабиёти бўйича академик бўлиб сайланишидан бошланди. В. В. Радловнинг Петербургдаги илмий фаолиятида ўзаро боғлиқ бўлган икки тема, икки йўналиш кўзга ташланади. Булар — туркий тиллар лексикографияси ва қадимги туркий ёзма ёдгорликларнинг филологик тадқиқоти темаларидир.

В. В. Радловнинг машҳур «Опыт словаря тюркских наречий» асари кичик-кичик 24 китобча шаклида 1893—1911 йиллар давомида нашр этилди. Тахминан 70000 луғавий бирликни қамраб олган бу улкан асарга тайёргарлик В. В. Радлов фаолиятининг Олтой давридаёқ бошланган эди. Бу асар Петербургда ниҳоясига етказилди.

В. В. Радлов бу луғат устида ишлаган даврда В. В. Вельяминов-Зерновнинг «Джагатайско-турецкий словарь» (1868—1869), Л. З. Будаговнинг «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» (1869—1871), А. Вамберининг «Этимологический словарь» (1878) аса-

ри каби луғатлар мавжуд эди. Лекин В. В. Радлов бу луғатларнинг ҳеч қайсисига эргашмади.

Қиёсий луғатларнинг кўпчилигида сўзлар алфавит-уя тартибда, яъни бир сўзнинг фонетик вариантлари бир мақолача доирасида берилади. В. В. Радлов соф алфавит принципига амал қилди. Унинг луғатида ҳар қайси вариант алоҳида мақолачада талқин этилди. В. В. Радловнинг луғатида туркийча сўзлар рус ва немис тилларида изоҳланди.

Унинг «Опыт словаря тюркских наречий» асарида қирқдан ортиқ туркий тил лексикаси акс этган. Луғатнинг иллюстрация қисмида эски ёзма ёдгорликлардан, жонли сўзлашувдан, фольклор намуналаридан хилма-хил, гоят бой фактик материаллар берилганки, бу материаллар туркий тилларнинг специфик хусусиятларини, уларнинг ифода қудратини кўрсатувчи манба сифатида алоҳида аҳамиятга эга.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, В. В. Радловнинг «Опыт словаря тюркских наречий» асари ҳозирги туркий тиллар лексикографияси учун ўзига хос илмий ва материал база вазифасини ўтади. Бу база зами-нида К. К. Юдахиннинг «Киргизско-русский словарь», Э. К. Пекарскийнинг «Словарь якутского языка» аса-ри каби машҳур луғатлар майдонга келди.

Қадимги турк ёзма ёдгорликлари тилини ўрганиш В. В. Радлов илмий фаолиятининг муҳим йўналишларидан бири эканлиги юқорида кўрсатилди. Даниялик олим В. Томсен Ўрхун-Енисей руналарини дешифровка қилгандан кейин, бу йўналиш В. В. Радлов фаолиятида етакчи темага айланди. У 1897 йилда қадимги туркий ёзма ёдгорликларнинг «Янги нашри»ни эълон қилди. Бу асар қадимги туркий тилнинг фонетикаси, морфологияси ва синтаксисидан қисқача очерк бўлиб, унда Кул тегин ва Билга қоғон ёдномалари ҳам босилган. Орадан икки йил ўтгач, руник ёдгорликлардан Тунюкук ёдгорлиги ҳақидаги асари эълон қилинди.

В. В. Радловнинг фикрича, Ўрхун-Енисей ёдгорлик-лари қадимги туркий тилнинг шимолий диалектига мансуб. Туркий тилнинг жанубий диалекти қадимги Уйғур хоқонлиги даврида шаклланди. Бу диалект намуналари бизгача хоқонлик инқирозга юз тутгандан кейин ёзилган ёдномаларда етиб келди. В. В. Радлов бу ёдномалар қаторига «Қутадағу билик» асарининг Ҳирот нухасини ва Турфондан топилган бир неча ёд-горликни киритди.

Уйғур ва манихей алифбосидаги ёдгорликларнинг

кўпчилиги, В. В. Радлов классификациясига кўра, аралаш диалектда ёзилган. Булар «Манихейларнинг тавба-ибодати», «Қутадғу билик»нинг Қоҳира нусхаси, «Олтин ёруқ» ва шу типдаги ёдгорликлардан иборат. Бу серияга кирувчи ёдгорликларнинг асосий қисми В. В. Радлов томонидан нашр этилди. Бу ёдгорликларнинг кўпчилиги диний (будда дини) мазмундаги асарлар бўлиб, улар орфографиясида бир хиллик, унификация кўзга ташланиб туради. Шунинг учун В. В. Радлов улар тилини адабий тил сифатида оғзаки сўзлашув тилига (диалектларга) қарши қўяди. В. В. Радловнинг бу тарзда адабий тил ва диалектларни фарқлаши қадимги туркий ёзма ёдгорликлар тилини чуқурроқ тушунишга ёрдам беради.

В. В. Радлов фақат туркий филология эмас, балки умуман туркология тараққиётида катта роль ўйнаган олимлар қаторига киради. Акад. А. Н. Кононов таъбири билан айтганда, В. В. Радлов ўз тадқиқотлари билан янги, Радлов даври туркологиясининг пойдеворини қурди ва бу соҳада ўз мактабини яратди.

ТУРКИЙ ТИЛШУНОСЛИҚНИНГ СОВЕТ ҲОКИМИЯТИ ЙИЛЛАРИДА РАВНАҚ ТОПИШИ

Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси чор Россияси даврида эзилган миллат ва халқларнинг, шу жумладан, туркигўй халқларнинг ўз маърифий, маданий ва илмий-техникавий даражасини кўтариши учун зарур шарт-шароитни вужудга келтирди.

Ҳозирги пайтда туркий тиллар 5 та иттифоқдош республика (Озарбайжон ССР, Қозоғистон ССР, Қирғизистон ССР, Туркманистон ССР, Ўзбекистон ССР), 6 та автоном республика (Бошқирдистон АССР, Қорақалпоғистон АССР, Татаристон АССР, Тува АССР, Чуваш АССР, Ёкутистон АССР) ва 2 та автоном область (Тоғли Олтой ва Хакас автоном областлари) аҳолиси учун она тили ҳисобланади; бундан ташқари, туркий халқлар ва уларнинг вакиллари яна бир қанча республика ва областларда яшайди: Доғистон АССРда қумиқ ва нўғойлар, Қабардин-Болқор АССРда болқорлар, Тожикистон ССРда ўзбеклар, Қорақой-Черкас автоном областида қорачойлар, Ставрополь ўлкасида нўғой ва трухманлар, Молдавия ССРда гагаузлар, Нахичеван АССРда озарбайжонлар, Литва ССРда қараимлар, Украина ССРда қараимлар, Донецк областида урумлар истиқомат қилади.

Совет ҳукуматининг маданий революция ва тил қурилиши (языковое строительство) бўйича амалга оширган тадбирлари туркий филологиянинг тараққиёти учун қулай шарт-шароитлар яратди. Ленинградда 1920 йилда жонли шарқ тиллари институти очилди, бу институт 1928 йилда Ленинград шарқ институтига айлантирилди, 1938 йилда Москва шарқ институтига бириктирилди. Тошкентда 1920 йилда Урта Осиё давлат университети (ҳозирги ТошДУ) очилди. Туркий халқлар ва уларнинг тилларини ўрганиш бўйича қатор бирлашма ва жамиятлар вужудга келди. Боқарида 1926 йилда туркологларнинг биринчи бутуниттифоқ съезди бўлиб ўтди, шу йили янги туркий алфавитнинг бутуниттифоқ марказий комитети тузилди, Орадан уч йил ўтгач, СССР Марказий Ижроия Комитети миллатлар совети президиуми ҳузурида янги алфавит бутуниттифоқ марказий комитети ташкил этилди. Кейинчалик бу комитет базасида Москвада тил ва ёзув марказий институти очилди, 1938 йилда бу институт Н. Я. Марр номидаги тил ва тафаккур институтига бириктирилди, 1950 йилда тил ва тафаккур ва рус тили институтлари базасида СССР ФАнинг Тилшунослик институти ташкил этилди. Бу институт қошида туркий тиллар сектори бор. 1973 йилда Совет туркологлари комитети ташкил этилди.

Туркологларнинг иккинчи бутуниттифоқ конференцияси 1976 йилда Олмаотада, учинчи бутуниттифоқ конференцияси 1980 йилда Тошкентда ўтказилди.

Бу тадбирлар мамлакатимизда филология фанини, шу жумладан, туркий филологияни ривожлантиришда, бу соҳа бўйича кадрлар етиштиришда катта роль ўйнади.

Адабий тил, ёзув ва шева масалаларининг ишланиши

Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси туркий филология мутахассислари олдига ёзма адабий тилга эга бўлган туркий халқлар учун янги, совет даври адабий тили нормаларини ишлаб чиқиш, ёзма адабий тилга эга бўлмаган туркий халқлар учун янгидан ёзма адабий тилни шакллантириш проблемасини қўйди. Адабий тилнинг кенг меҳнаткаш оммага тушунарли бўлишига эришиш асосий, етакчи критерия қилиб белгиланди. Бу критерияга мувофиқ, туркий адабий тиллар учун база бўла оладиган шеваларни аниқлаш ва бу шеваларнинг талаффуз нормаларига жавоб берадиган ёзув системаларини яратишда Е. Д. Поливановнинг хизмати катта бўлди.

Евгений Дмитриевич Поливанов (1891—1938) Петербург университетининг тарих-филология факультетини (славян-рус бўлимини) тамомлади, Шарқ практик академиясининг япон бўлимида ўқиди. У япон ва хитой тилларини пухта ўрганди, бу тиллар тўғрисида илмий асарлар ёзди. Е. Д. Поливанов япон ва олтой тиллари, корейс ва олтой тиллари муносабатлари масаласи билан ҳам шуғулланди.

Е. Д. Поливанов айниқса туркий филология тараққиётига катта ҳисса қўшди. Унинг туркий филология соҳасидаги фаолияти кўпроқ ўзбек тили билан боғлиқ бўлганлигини қайд этиб ўтиш лозим.

Ўзбекистонга Е. Д. Поливанов икки марта ишга келди: 1921—1926 йилларда Тошкентда, 1929—1934 йилларда Самарқанд ва Тошкентда ишлади. Лекин у ўзбек тили масалалари билан шуғулланишни умрининг охиригача тўхтатмади.

Тошкентда ишлаган даврида Е. Д. Поливанов Шарқ институтида ва САГУнинг (ҳозирги ТошДУнинг) тарих-филология факультетида умумий ва қиёсий-тарихий тилшуносликдан лекция ўқиди. Е. Д. Поливанов лекцияларини эшитишга мушарраф бўлган одамларнинг эслашича, машғулотларни у жуда жонли, қизиқарли олиб борган. Е. Д. Поливанов лекция ўқиганда, аудитория ҳамма вақт лиқ тўла бўлганлиги, унинг лекцияларини эшитишга фақат студентлар эмас, балки профессор ва ўқитувчилар ҳам келганлиги ҳақида маълумотлар бор.

Умумлигини истик курслар бўйича ўқиган лекциялари асосида у «Введение в языковедение для востоковедных вузов» номли дарслик яратди. Бу дарслик 1928 йилда Ленинградда босилиб чиқди. Москвада Россия ижтимоий фанлар илмий-текшириш институтлари ассоциациясида, бошқа курслар билан бир қаторда, Е. Д. Поливанов аспирантларга туркий тиллар қиёсий грамматикасидан ҳам лекция ўқиди. Е. Д. Поливанов педагогик фаолиятининг ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, у аудитория составига қараб машғулотларни миллий тилларда ҳам олиб борарди. Масалан, Ўзбекистон маданий қурилиш илмий текшириш институтида ишлаган пайтида (30-йилларнинг бошида) Е. Д. Поливанов аспирантларга умумий тилшунослик курси бўйича лекцияни ўзбек тилида ўқиди.

Е. Д. Поливанов Тошкентга келгач, 1921 йилда Туркистон АССР халқ маорифи комиссарлигида ташкил этилган Илмий Совет (кейинчалик бу совет Давлат

илмий совети деб номланди) раисининг ўринбосари қилиб тайинланди. Бу совет миллий мактаблар учун дарслик, қўлланма ва программалар тайёрлаш билан шуғулланди. Е. Д. Поливанов ўзбек мактаблари учун рус тилидан, руслар учун ўзбек тилидан дарсликлар яратишга киришди. Унинг «Русский букварь для нерусский детей Туркестана» (1925) дарслиги, «Введение в изучение узбекского языка (пособие для самообучения)» асарининг «Краткий очерк узбекской грамматики» (1925), «Тексты для чтения» (1926, 1927) қисмлари, «Родной язык в национальной школе» («Вопросы национального партпросвещения» тўпламида, 1927) мақоласи нашр этилди. Е. Д. Поливановнинг илмий-методик изланишларининг якуни сифатида «Опыт частной методики преподавания русского языка узбекам» асарининг биринчи қисми (1933) босилиб чиқди. Ҳозиргача ўз қийматини йўқотмаган бу асар 1961 йилда қайта нашр қилинди.

Е. Д. Поливанов рус ва ўзбек тилларини солиштириб ўрганишнинг пионери сифатида «Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком» (1933) асарини ёзиб, ўзбек тилшунослигида янги тадқиқотлар сериясини бошлаб берди.

Ўзбекистонда Е. Д. Поливанов ўзининг илмий-педагогик фаолиятини интенсив илмий изланишлар билан қўшиб олиб борди. Тошкентда иш бошлаган дастлабки йилларидаёқ унинг «Звуковой состав Ташкентского диалекта» номли мақоласи босилиб чиқди¹. Бу Е. Д. Поливанов томонидан ўзбек диалектологияси бўйича амалга оширилган кўп сонли тадқиқотларнинг деччаси эди.

Туркистон АССР халқ маорифи комиссарлигининг Давлат илмий совети 1923 йилнинг бошида профессор Е. Д. Поливанов раҳбарлигида махсус илмий марказ таъсис этиди ва бу марказга Туркистонни лингвистик-диалектологик ўрганиш ишини топширди. Ўз масштабига кўра тенги бўлмаган бу тадбир ўша пайтда охирига етказилмаган бўлса ҳам, лекин Е. Д. Поливанов бу йўналишда анча иш қилишга муваффақ бўлди. Йигирманчи йилларда Е. Д. Поливанов ўзбек тилининг марғилон, самарқанд, қозоқ-найман, қиёт-қўнғирот, гурлан, хева, туркистон каби шеваларини ўрганиб чиқди. Чирчиқ воҳаси аҳолисининг илтимосига биноан ҳу-

¹ Е. Д. Поливанов. Звуковой состав Ташкентского диалекта. Журн.: «Наука и просвещение», 1922; № 1.

кумат комиссияси составида қурама шеваларини текширди ва унинг ўзбек тили составига киришини исботлаб берди. Москвада ишлаш (1926—1929 йиллар) муносабати билан маълум вақтга тўхтатилган диалектологик тадқиқотлар Е. Д. Поливанов Ўзбекистонга иккинчи марта ишга ўтгандан кейин яна давом эттирилди. Ўзбекистон давлат илмий-текшириш институти, кейинчалик Ўзбекистон маданий қурилиш илмий-текшириш институтининг профессори лавозимида Е. Д. Поливанов Урта Осиёни лингвистик-диалектологик ўрганишда актив қатнашди: Хоразм (1930), Помир (1930), Фарғона (1930), Сайрам-Чимкент (1931), Чирчиқ-Оҳангарон (1932), Тошкент-Андижон-Норин-Наманган-Қўқон (1932) маршрутлари бўйича уюштирилган комплекс экспедицияларда иштирок этди. Ўзбек диалектлари ва ўзбек адабий тили муносабати масаласи бўйича олиб борган кузатишларини умумлаштириб, 1933 йилда «Узбекская диалектология и узбекский литературный язык (К современной стадии узбекского языкового строительства)» асарини яратди.

Диалектологик материални чуқур билган Е. Д. Поливанов туркий тилшуносликнинг умумий назарий проблемаларидан бўлган бирламчи чўзиқ унлилар ҳақида ҳам ўз фикр-мулоҳазаларини билдирди¹.

Туркий тиллар учун янги алфавитлар тузиш ишида ҳам Е. Д. Поливановнинг хизмати катта. Бу темада у йигирмадан ортиқ асар ёзди. Е. Д. Поливанов янги ўзбек адабий тилининг фонетик системаси шаҳар (Тошкент, Самарқанд, Фарғона) шеваларининг товуш системаларига таяниши зарурлигини илмий асослади, ўзбек ёзуви учун латин графикаси асосидаги алфавитнинг биринчи лойиҳасини тузди.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин туркий халқлар учун адабий тиллар яратиш ва ёзувни такомиллаштириш муносабати билан халқ тилини (шевваларни) ўрганиш бўйича бошланган қизғин тадқиқотлар кейинчалик туркий тилшуносликнинг алоҳида бўлими — туркий тиллар диалектологияси сифатида ажралиб чиқди. Туркий тиллар диалектологияси бўйича тасвирий ва умумлаштирувчи тадқиқотлар яратилди, кўп сонли фан докторлари ва кандидатлари етишиб чиқди. Озарбайжон тили диалектологияси бўйича Н. И. Ашмарин, М. Ш. Шералиев ва уларнинг шогирд-

¹ Е. Д. Поливанов. К вопросу о долгих гласных в общетурецком языке. «Доклады АН СССР», (Серия) В., 1927, № 7.

лари, ўзбек тили диалектологияси бўйича Е. Д. Поливанов, К. К. Юдахин, В. В. Решетов ва уларнинг шогирдлари, туркман тили диалектологияси бўйича А. П. Поцелуевский, Н. К. Дмитриев, П. А. Азимов ва уларнинг шогирдлари, татар тили диалектологияси бўйича В. А. Богородицкий, Г. Ахмаров, М. А. Файзуллин, Л. З. Заляй ва уларнинг шогирдлари, бошқирд тили диалектологияси бўйича Н. К. Дмитриев, М. Билалов ва уларнинг шогирдлари жиддий тадқиқотлар олиб борди. Чет эл туркий тиллари бўйича С. Е. Маловнинг уйғур тили диалектлари ҳақидаги тадқиқотларини кўрсатиб ўтиш лозим.

Акад. А. Н. Кононов туркий тиллар диалектларининг ўрганилиши ҳақида бундай деб ёзади: «СССРдаги туркий тиллар диалектларини ўрганишда совет олимлари улкан ютуқларга эришди. Лекин бу ютуқлар фақат диалектография соҳасигагина тегишли. Туркий диалектлар бўйича тўпланган бой фактик материал энди бу соҳада янги босқичга — туркий диалектология босқичига кўтарилиш, туркий тиллар атласларини тузиш, умумлаштирувчи тадқиқотлар яратиш имконини беради»¹.

Қадимги туркий
ёзма ёдгорликлар
тилининг ўрганилиши

Совет ҳокимияти йилларида қадимги туркий ёзма ёдгорликларни ўрганиш кенг йўлга қўйилди. Бу йўналишдаги тадқиқотлар революциядан аввал қўлга киритилган улкан ютуқларнинг давоми сифатида олиб борилди. Агар революциядан аввал қадимги туркий ёзма ёдгорликлар асосан Петербург, Москва, Қозон шаҳарларида ўрганилган бўлса, революциядан кейин бу ёдгорликлар Боку, Олмаота ва бошқа шаҳарларда ҳам ўрганила бошлади. Қадимги туркий ёзма ёдгорликлар тилини ўрганиш туркий филологиянинг махсус йўналиши сифатида шаклланди ва ривожланиб борди.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан аввал ва айниқса совет ҳокимияти йилларида қадимги туркий ёдгорликларни филологик ва лингвистик ўрганишда машҳур турколог С. Н. Малов катта роль ўйнади.

Сергей Ефимович Малов (1880—1957) диний семинарияда ўқиб юрган пайтидаёқ туркий тилларни (татар тилини) ўргана бошлади. Петербург университе-

¹ А. Н. Кононов. Тюркская филология в СССР. 1917—1967. М., 1958, 16.

тида шарқ тиллари факультетининг араб-форс-усмонли турк-татар бўлими бўйича П. М. Мелиоранский, В. Д. Смирнов, В. В. Бартольд каби олимлардан таълим олди. Петербург университетиде ўқиб юрган пайтида В. В. Радлов билан учрашди. Бу учрашув С. Е. Маловга кучли таъсир кўрсатди. Шундан сўнг у қадимги туркий ёзма ёдгорликларга, Шарқий Туркистон ва Марказий Осиёнинг кам ўрганилган туркий тилларига қизиқиб қолди.

Устоз ва шогирд ҳамкорлигида қадимги уйғур тилининг «Олтин ёруқ» ёдномаси нашр этилди; 1928 йилда С. Е. Малов устозининг «Памятники древнеуйгурского языка» асарини эълон қилди, бу асарга сўз боши ёзди, асарда учраган қийин сўзларнинг изоҳли луғатини тузди.

С. Е. Малов илмий фаолиятининг асосий йўналишларидан бири қадимги туркий ёзма ёдгорликларни филологик ва лингвистик ўрганиш эди. 1926 йилда унинг «Образцы древне-турецкой письменности, с предисловием и словарем» хрестоматияси босилиб чиқди. Бу асар узоқ йиллар давомида мамлакат олий ўқув юртларида қадимги туркий ёзма ёдгорликлар бўйича ягона қўлланма бўлиб хизмат қилди. Қадимги туркий ёдгорликларни интенсив ўрганиш натижасида С. Е. Малов бу серияда яна уч йирик асар яратди: «Памятники древнетюркской письменности» (1951), «Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы» (1952), «Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии» (1959). Бу асарларга ёзилган сўз боши ва изоҳлар, уларга илова қилинган луғатлар қадимги туркий тиллар бўйича ёзилган муҳим ишлар қаторига киради. «Памятники древнетюркской письменности» асарига илова қилинган луғатда 4000 тача сўз изоҳланганлигининг ўзиёқ бу ишлар қанчалик аҳамиятга эга эканлигини очиқ кўрсатади.

Қадимги туркий руник ёдгорликлар Ўрхун ва Енисей дарёларининг ҳавзаларидан, Талас водийсидан топилгани маълум. Бу ёзувларнинг бир-бирига муносабати туркологияда маълум баҳс кўзғади. Ўрхун ва Енисей ёзувларининг бир-биридан сезиларли фарқ қилишини олимлар тезда пайқашди. Бироқ В. В. Радлов бу ёзувлар («алифбо»лар) бир-биридан мустақил, параллел ривожланганлиги ҳақидаги фикрни, немис турколог А. Габен эса туркий руник ёзувлар тараққиётида Талас, Енисей ва Ўрхун ёзувлари кетма-кет уч босқични ташкил этганлиги идеясини илгари сурди. Бу

нуқтаи назарларнинг қайси бири тўғри эканлиги туркологияда ҳали узил-кесил ҳал қилинган эмас.

Қадимги туркий руник ёдгорликлар ҳақидаги баҳслардан яна бири — Енисей ёдгорликларининг ёзилган даври масаласи. Енисей ёдгорликларининг ўзида уларнинг ёзилган вақти кўрсатилган эмас. В. Томсен, П. М. Мелиоранский Енисей ёдгорликлари VI—VII асрларда пайдо бўлган деб тахмин қилишса, С. Е. Малов бу ёдгорликлар V—VI асрларга тегишли деб ҳисоблайди. Археологик маълумотларга таянган Л. Р. Қизласов бу ёдгорликларнинг кўпчилиги IX—X асрларда ёки ундан кейин (мўғуллар истилоси арафасида) пайдо бўлганлигини исботлашга уриниб кўрди. Бу баҳс ҳам ҳали узил-кесил ҳал қилинган эмас¹.

Қадимги туркий ёзма ёдгорликларни ўрганишда узоқ вақт комплекс ёндашув ҳукмронлик қилди. Ҳозир олимлар бу манбаларни тарихий, этнографик, адабиётшунослик, лингвистик томонлардан дифференциал тадқиқ этмоқдалар.

Қадимги туркий ёзма ёдгорликларни лингвистик томондан ўрганиш туркий филологиянинг муҳим йўналишларидан бирига айланди. Бу соҳадаги дастлабки монографик тадқиқотлардан бири Э. Р. Тенишевнинг «Грамматический очерк древнеуйгурского языка по сочинению «Золотой блеск» (АКД, Л., 1953) номли кандидатлик диссертациясидир.

Игорь Алексеевич Батманов (1906—1969) туркий руник ёдгорликларни лингвистик ўрганиш бўйича йирик тадқиқотлар яратди. Бу темадаги ишлар орасида унинг «Язык Енисейских памятников древнетюркской письменности» (Фрунзе, 1959) асари алоҳида аҳамиятга эга. И. А. Батманов қадимги туркий руник ёдгорликлар тили унификациялашган тил эмаслиги, ёдгорликлар тилида фонетик, морфологик фарқлар мавжуд эканлигини кўрсатди. Бу фарқлар асосида у қадимги туркий руник ёдгорликлар тилида бир неча шева (диалект) элементлари акс этганлигини исботлади.

Владимир Михайлович Насилов «Язык Орхун-Енисейских памятников» (1960), «Древнеуйгурский язык» (1963) монографияларини эълон қилди. Г. Айдаров

¹ Қадимги туркий руник ёдгорликларни ўрганиш соҳасида булардан бошқа баҳсли масалалар ҳам бор. Масалан, туркий руник ёзувнинг пайдо бўлиши ҳам баҳсли масала ҳисобланади. Бу масалалар А. М. Щербакнинг асарларида батафсил ёритилган. Қаранг: А. М. Щербак. Енисейские рунические надписи. К истории открытия и изучения. «Туркологический сборник», М., 1970.

Урхун ёдгорликлари тили бўйича «Язык Орхунских памятников древнеуйгурской письменности VIII века». (Алма-Ата, 1971) асарини яратди, 1969 йилда 20000 сўзни ўз ичига олган «Древнетюркский словарь» изоҳли луғати босилиб чиқди.

Кейинги йилларда марказий илмий муассасаларда ва иттифоқдош республикаларнинг пойтахтларида қадимги туркий ёзма ёдгорликлар тили бўйича ўнлаб кандидатлик диссертациялари ҳимоя қилинди.

Туркий тилларни
диахроник ва қиёсий-
тарихий аспектларда
ўрганиш

Туркий тилларнинг шаклланиши ва ривожланиши, уларнинг бир-бирига муносабати туркий филологиянинг асосий, марказий проблемалари қаторига киради. Улуғ

Октябрь социалистик революциясидан кейинги дастлабки йилларда бу проблемалар умумиттифоқ миқёсида ўрганилган бўлса, кейинчалик ҳар қайси туркий тилнинг шаклланиши ва ривожланиши асосан иттифоқдош ва автоном республикаларда тадқиқ этила бошлади. Илмий кучларнинг бундай жойлашуви мазкур проблемаларнинг ишланиш кўлами ва даражасида ўз ифодасини топмай қолмади.

Туркий тилларнинг шаклланиши ва ривожланиши проблемаларининг ишланиши совет ҳокимияти йилларида бир неча йўналишда олиб борилди.

Туркий адабий тилларни тарихий аспектда ўрганиш, асосан, совет даврида бошланди¹. Ғоят мураккаб бу проблеманинг лингвистик аспекти белгилаш ва уни ҳал этиш йўллари ишлаб чиқишда таниқли турколог А. Н. Самойлович катта роль ўйнади.

Александр Николаевич Самойлович (1880—1938) Петербург университети шарқ тиллари факультетининг араб-форс-усмонли турк-татар бўлимини тамомлади, П. М. Мелиоранский, В. В. Радлов каби олимлардан таълим олди. Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин шарқшунослик бўйича илмий муассаса ва ўқув юртларини қайта қуриш ишида актив иштирок этди. Петроград жонли шарқ тиллари институтида, бошқа предметлар билан бир қаторда, ўзбек тилидан ҳам дарс берди.

А. Н. Самойлович универсал турколог эди. У тилшунослик, адабиётшунослик, этнография ва тарих фанлари бўйича ажойиб асарлар яратди. Тилшунослик бўйича унинг «Опыт краткой крымско-татарской грамма-

¹ Советское языкознание за 50 лет. М., 1967, 253.

тики» (1916), «Краткая учебная грамматика османско-турецкого языка» (1925) каби асарлари нашр қилинган.

А. Н. Самойловичнинг биринчи йирик филологик асари «Абу-с-Саттар-Қазы. Книга рассказов о битвах текинцев» (1914) деб аталади. Бу асарнинг лингвистик қисмида А. Н. Самойлович, бошқа масалалар билан бир қаторда, адабий тил проблемасига ҳам тўхталиб, Ўрта Осиё туркий адабий тилининг (эски ўзбек адабий тилининг) қандай шевалар ва қандай адабий тил анъанаси асосида шаклланганлигини аниқлаш учун бу тилда яратилган асарларни ҳар томонлама ўрганиш зарурлиги ҳақида ёзди. Бу проблема билан А. Н. Самойлович умрининг охиригача шуғулланди. «К истории литературного среднеазиатско-турецкого языка» мақоласи унинг бу темадаги асарлари орасида алоҳида ўрин тутди. Бу мақоласида у чигатой (эски ўзбек) адабий тилининг келиб чиқишини қорахонийлар даври адабий тили анъанаси билан боғлашга ҳаракат қилди. А. Н. Самойлович бу ҳақдаги фикрини «Общий взгляд на возникновение и развитие мусульманско-турецких литературных языков в связи с разговорными наречиями» асарида яна ҳам аниқроқ баён қилди. Бу асарда автор мўғул давридан аввал бир нечта туркий тил ва шева, шу жумладан, Ўрхун-Енисей ёзувларида акс этмаган адабий тил традициялари ҳам мавжуд бўлганлигини айтиб ўтади. Бу анъаналар кейинги давр туркий адабий тилларининг шаклланишида жиддий роль ўйнади.

Чигатой адабий тили тарихини А. Н. Самойлович уч даврга бўлади:

1) чигатой адабий тилининг «олтин даври» (XV—XVI асрлар);

2) чигатой адабий тилининг кризиси (XVII—XVIII асрлар);

3) чигатой адабий тилининг қайта жонланиши (XIX аср ва XX асрнинг боши).

Адабий тилнинг шаклланиши ва ривожланишида анъана принципига юксак баҳо берган А. Н. Самойлович бу процесда шевалар ролини ҳам инкор этмади. Бу жиҳатдан унинг туркман адабий тили ҳақидаги ишлари катта аҳамиятга эга¹. У чигатой адабий тили тараққиётида ж-ловчи (жўқчи) шеваларнинг роли тўғрисида алоҳида мақола ёзди².

¹ Бу ҳақда қаранг: П. А. Азимов, Б. Чарияров. А. Н. Самойлович и туркменское языкознание. «Советская тюркология», 1973, № 5.

² А. Н. Самойлович. Элементы диалекта «джокчи» в литературном чагатайском языке. «Научная мысль», вып. 1, 1930.

А. Н. Самойлович чигатой адабиётида нома ва туюқ жанрларининг шаклланиши ва ривожланиши масалалари билан ҳам шуғулланди.

Александр Константинович Боровков (1904—1962) Ўрта Осиё давлат университетининг (ҳозирги ТошДУнинг) шарқшунослик факультетини тугатиб, Ленинград Шарқшунослик институтида ўзбек ва уйғур тилларидан дарс берди; 1934—1960 йилларда СССР ФА Шарқшунослик институтида турли лавозимларда ишлади, 1961—1962 йилларда СССР ФА Тилшунослик институти Ленинград бўлимининг директори вазифасини бажарди. А. К. Боровков 1943 йилда ЎзССР Фанлар Академиясининг ва 1958 йилда СССР Фанлар Академиясининг мухбир аъзоси қилиб сайланди.

А. К. Боровков туркий филологиянинг кўп соҳаларида қалам тебратди. У ўзбек тили бўйича дарслик ва қўлланмалар яратишда, русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча луғатлар тузишда актив қатнашди; туркий халқлар тарихи, этнографияси, фольклори, тиллари бўйича илмий асарлар ёзди. А. К. Боровков эски ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва ривожланиши масаласини ўрганиб, бу ҳақда фундаментал асарлар яратди.

Эски ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва ривожланиши проблемасини А. К. Боровков уч йўналишда ўрганди:

- 1) Алишер Навоий асарлари тилининг таҳлили;
- 2) Алишер Навоийдан олдин яратилган ёзма манбалар тилининг таҳлили;
- 3) эски ўзбек (чигатой) тили бўйича яратилган луғатлар ва филологик асарлар таҳлили.

А. К. Боровковнинг фикрича, бу йўналишлар бўйича олиб борилган тадқиқотлар биргаликда эски ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва ривожланиши манзарасини тўла гавдалантириши лозим эди. Лекин автор мўлжаллаган ишларининг анчасини амалга ошириб улгурмади. Шунга қарамай, эски ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва ривожланиши масаласи бўйича А. К. Боровков эълон қилишга улгурган тадқиқотлар, гарчи автор ният қилган даражада тўлиқ ва мукамал бўлмаса ҳам, мутахассислар томонидан улкан ва мураккаб проблемани ҳал этишга қўшилган жиддий ҳисса сифатида баҳоланди.

Алишер Навоий асарлари тили бўйича олиб борган тадқиқотлари асосида А. К. Боровков 1946 йилда «Алишер Навои как основоположник узбекского литературного языка» номли мақола ёзди (мақола «Алишер На-

вои» мақолалар тўпламида босилиб чиққан). Бу мақолада Алишер Навоийнинг ўзбек адабий тили учун олиб борган улугвор кураши чуқур ва атрофлича таҳлил этилди. А. К. Боровков Алишер Навоий асарлари тилининг фонетик-орфоэпик хусусиятлари билан махсус шуғулланиб, бу темада бир қанча мақолалар эълон қилди¹.

Навойдан олдин яратилган ёзма манбалар тилини А. К. Боровков тафсир материалида тадқиқ этди. У тафсир тили бўйича грамматик очерк ва луғат яратди². Алишер Навоий асарларининг тили бўйича тузилган луғатлар тўғрисида бир қанча мақола ёзди³.

Татар тилининг пайдо бўлиши ва ривожланиши масалалари билан М. З. Закиев кўпдан буён шуғулланиб келмоқда. Бу йўналишдаги илмий изланишларининг натижаси сифатида у ўнлаб мақола эълон қилди, татар тилида «Она тили ривожини» (1967), «Татар халқи тилининг пайдо бўлиши» (1977) каби монографиялар яратди.

Бу типдаги тадқиқотлар озарбайжон, туркман ва бошқа туркий тиллар бўйича ҳам амалга оширилди⁴.

Конкрет туркий тилларнинг ёзма ёдгорликларини филологик ўрганиш ва нашр қилиш соҳасида бой тажриба тўпланди. Акад. А. Н. Кононов Алишер Навоийнинг «Маҳбубул қулуб» асарини, Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажараи тарокима» асарини нашр этди, С. Н. Иванов Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажараи турк» асари асосида эски ўзбек тилининг грамматик очеркни яратди.

Туркий тилларни тарихий ва қиёсий-тарихий аспектларда ўрганиш масалалари бўйича махсус илмий конференция ўтказилди (Ашхобод, 1961). Бу йўналишдаги тадқиқотлар орасида «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков» (1955—1962), «Историческое развитие лексики тюркских языков» (1961) каби тўпламлар алоҳида ўрин тутди. В. Г. Егоров чуваш

¹ А. К. Боровков. К вопросу фонетического анализа стихов Навои. «Ученые записки Ташкентского госпединститута им. Низами», 1959, вып. XII.

² А. К. Боровков. Опыт грамматической характеристики языка среднеазиатского «тефсира». XIV—XV вв. «Советское востоковедение», 1949, вып. VI; Лексика среднеазиатского тефсира XII—XIII вв. М., 1963.

³ А. К. Боровков. Лексикографическая традиция в словарях чигатайского языка. «Лексикографический сборник», 1960, вып. IV.

⁴ А. Демирчизода. Озарбайжон адабий тили тарихи (озарбайжон тилида). Боку, 1938; М. Н. Хидирэв. Туркман тили тарихидан материаллар (туркман тилида). Ашхобод. 1962.

адабий тилини қиёсий-тарихий аспектда ўрганди, М. В. Черкасскийнинг «Тюркский вокализм и сингармонизм. Опыт историко-типологического исследования» (1965) монографияси босилиб чиқди.

Туркий тилларни қиёсий-тарихий аспектда ўрганиш бўйича А. М. Шчербак қатор асарлар яратди. Унинг «Сравнительная фонетика тюркских языков» (1970) номли монографияси туркологияда йирик воқеа бўлди.

Туркий тилларни қиёсий-тарихий аспектда ўрганиш бўйича тадқиқотларнинг кенг миқёсда олиб борилиши бу соҳанинг манбаларини аниқлаштириш ва методларини такомиллаштириш заруратини келтириб чиқарди. Бу проблема туркологик адабиётда бир неча марта муҳокама қилинди¹.

Туркий тиллар синтактик қурилишини қиёсий-тарихий аспектда ўрганиш бўйича қатор илмий асарлар яратилди. Бу асарлар орасида Н. З. Гаджиеванинг «Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков» (1973) монографияси алоҳида ўрин тутади.

Муайян грамматик категорияларни қиёсий-тарихий аспектда ўрганиш туркий тилшуносликнинг етакчи темаларидан бирига айланди².

**Туркий тилларни
синхроник аспектда
ўрганиш**

Туркий тилшуносликнинг совет ҳокимияти давридаги жиддий ютуқларидан бири туркий тилларни синхроник аспектда ўрганишнинг янги схемасининг яратилишидир³. СССР ФА мухбир аъзоси Н. К. Дмитриев бу схемани яратиш ишига катта ҳисса қўшди.

Николай Константинович Дмитриев (1898—1954) аслида славист (славян филологиясининг мутахассиси) бўлган. У туркий тиллар билан кейинчалик шуғулланди. Славян филологияси бўйича таълим олиши Н. К. Дмитриевни рус ва Европа тилшунослигининг юксак натижалари билан қуроллантирди. Бу билим Н. К. Дмитриев амалга оширган туркологик тадқиқотларда ўз ифодасини топди.

Туркологлардан Ф. Е. Қорш ва П. М. Мелиоранский, Н. К. Дмитриев илмий қарашларининг шаклланишида катта роль ўйнади.

¹ Э. Р. Тенишев. О методах и источниках исторического исследования тюркских языков. «Советская тюркология», 1973, № 5.

² Э. А. Грунина. Индикаты в турецком языке (в сравнительно-историческом освещении). АДД, М., 1975.

³ Советское языкознание за 50 лет. М., 1967, 258.

Н. К. Дмитриев лингвистик назариянинг тугал ва изчил бўлишига алоҳида аҳамият берди. У туркий тиллар структурасининг барча яруслари (фонетика, морфология, синтаксис ва лексика) бўйича оригинал асарлар ёзиб, туркий тиллар қурилиши ҳақида яхлит концепция яратди.

Фонетика бўйича Н. К. Дмитриев «Фонетика гагаузского языка» (биринчи марта немис тилида 1932 йилда нашр этилган), «Материалы по фонетике кумыкского языка» (биринчи марта немис тилида 1936 йилда нашр этилган) каби асарлар ёзди. Бу асарларда Н. К. Дмитриев туркий тиллар фонетикасининг бир қанча принципиал масалаларини ҳал қилди, туркий тилшуносликда фонема тушунчасидан биринчи бўлиб фойдаланган новатор олим сифатида майдонга чиқди¹.

Маълумки, революциядан аввалги туркий тилшуносликда морфология масалалари умумий тарзда ишланган ва сўзларни туркумларга группалаш принциплари ойдинлашмаган эди. Н. К. Дмитриев морфологик тадқиқотлар савиясини янги поғонага кўтарди. У туркий тилларда сўзларни, сўз туркумларини грамматик категориялар бўйича ўрганиш концепциясини яратди. Бу концепция Н. К. Дмитриевнинг «Указательные местоимения в османском языке» (1926), «О парных словосочетаниях в башкирском языке» (1930), «Наречия места в турецком языке» (1914) каби асарларида конкретлаштирилди. А. К. Боровков бу концепцияга маълум аниқликлар киритди. У ўзининг «О частях речи в языках тюркской системы» (1936) номли ишида сўз туркумларини уч аспектда — лексик-семантик, морфологик ва синтактик аспектларда ўрганиш зарурлигини асослади.

Н. К. Дмитриев ўзининг грамматик категориялар ҳақидаги назариясига бир неча марта тўхталди. 1951 йилда нашр этилган озарбайжон тили грамматикасининг категориялар бўлимини Н. К. Дмитриев ёзди ва уни «Асосий синтактик-морфологик категориялар» деб атади. Бу ишда у мазмун ва функциясига қараб грамматик категорияларни кенг ҳажмли ва тор ҳажмли категорияларга ажратди ва ҳар қандай тилнинг грамматик структурасини ўрганиш унинг кенг ҳажмли категорияларини аниқлашдан бошланиши лозимлигини

¹ Э. В. Севортян, Лингвистическое наследие Н. К. Дмитриева и современная советская тюркология. «Структура и история тюркских языков», М., 1971, 11, 12.

уқтирди. Туркий тилларнинг, хусусан озарбайжон тилининг кенг ҳажмли категориялари сифатида Н. К. Дмитриев қуйидагиларни кўрсатди: 1) предикативлик ёки кесимлик категорияси; 2) посессивлик ёки эгалик категорияси; 3) келишик категорияси.

Революциядан аввалги туркологияда синтаксис сифатида талқин этиладиган материал грамматик формаларнинг типик қўлланишлари регистрациясидангина иборат бўларди. Совет ҳокимияти йилларида синтаксис туркий тилшуносликнинг мустақил бўлими сифатида лингвистик баҳслар системасида ўз ўрнини топди. Бу улкан проблемани ҳал қилишда Н. К. Дмитриев етакчи роль ўйнади. У сўз бирикмаси, гап, эргаш гап критерийларини ишлаб чиқди, сифатдош ва равишдош оборотларнинг лингвистик табиатини аниқлади, гапда сўз тартибининг назарий схемасини яратди. Н. К. Дмитриевнинг синтактик қарашлари унинг «Гагаузские этюды» (1939), «Синтаксис балкарского языка» (1940—1941), «Грамматика кумыкского языка» (1940), «Грамматика башкирского языка» (1949) каби асарларида ўз ифодасини топди.

Туркий тиллар структурасининг лексик системасини ўрганиш принципларини ишлаб чиқишда Н. К. Дмитриев бениҳоя катта роль ўйнади. Унинг бу соҳадаги тадқиқотларида икки йўналиш кўзга ташланади. «К вопросу о словарном составе гагаузского языка» номли асарида Н. К. Дмитриев гагауз тили лексикасини қиёсий-типологик ва генетик принциплар асосида таҳлил қилди: гагаузча сўзларнинг усмонли туркча сўзлардан семантик фарқларини кўрсатди, гагауз тилига бошқа тиллардан ўзлашган сўзларни тавсиф этди. Бу ишда гагауз тили лексикасининг ички хусусиятларидан кўра унинг бошқа тилларга муносабатини кўпроқ ёритди.

Туркий тиллар лексикаси бўйича ёзган кейинги ишларида Н. К. Дмитриев тематик-семантик принципдан фойдаланди. У ўзининг қатор очеркларида нутқ, тафаккур, иш-амал ва ҳаракат феълларини таҳлил қилди. Бу ишларда автор ўз фикрини исботлашга хизмат қиладиган сўзларга мурожаат қилиш йўлидан бормай, аксинча, фикр ва умумлашмаларни мавжуд сўзлар таҳлилидан келтириб чиқарди. Бу очерклар совет тилшунослиги, хусусан, туркий тилшуносликда сўзларнинг лексик-семантик группалари (семантик майдонлар) бўйича кенг қўламда олиб борилган тадқиқотларнинг маълум намуналари сифатида катта илмий ва методик қийматга эга бўлди.

Н. К. Дмитриев — туркий тиллар ва рус тилини солиштириб ўрганишнинг янги давр талабларига жавоб берадиган йўналишларини белгилаб берди. Бу темада у «Русские предлоги и татарские послелогии» (1952), «Русско-башкирские языковые отношения», «О тюркских элементах русского словаря» (1958) каби асарлар ёзди.

Андрей Николаевич Кононов (1906 йилда туғилган) — универсал рус туркологлар плеядаси вакиллари-дан бири. У шарқшунослик фани, хусусан, унинг таркибий қисми бўлмиш туркий филологиянинг кўзга кўринган историографи¹. Унинг бу соҳадаги дастлабки ишлари 50-йилларнинг бошларида юзага келди. Шундан буён А. Н. Кононов шарқшунослик фани, туркий филология тарихи бўйича ўнлаб мақола эълон қилди, бир қанча монографик тадқиқотлар яратди. Булар орасида «История изучения тюркских языков в России» (1972), «Тюркская филология в СССР. 1917—1967» (1978), «Очерк истории изучения турецкого языка» (1976) каби фундаментал асарлари бор.

А. Н. Кононов ўзининг историографик фаолиятини туркий филологияни бошқариш соҳасидаги қизғин фаолияти билан узвий боғлаб олиб борди. Узоқ йиллар давомида у Ленинград давлат университети шарқ факультетининг туркий филология кафедрасини бошқарди, СССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимига раҳбарлик қилди. Турк-мўғул кабинетининг мудири вазифасини бажарди. Совет туркологлари комитети ташкил этилган 1973 йилдан буён у мазкур комитетнинг раиси лавозимида туркология бўйича СССРда олиб борилаётган тадқиқотлар координациясини амалга ошириб қелади.

А. Н. Кононов туркий тилларни синхроник аспектда тадқиқ этишнинг янги илмий схемасини яратган олимлар қаторига киради². Унинг бу йўналишдаги фаолияти усмонли турк ва ўзбек тиллари материалида амалга оширилди. Усмонли турк тили бўйича олиб борган тадқиқотлари асосида 1934 йилда (Х. Жавдатзода билан ҳамкорликда) «Грамматика современного турецкого языка» асарини нашр эттирди. Орадан етти йил ўтгач, А. Н. Кононовнинг «Грамматика турецкого языка» асари (1941) майдонга келди.

¹ Б. В. Лунин. Академик А. Н. Кононов — историограф отечественной тюркологии. «Советская тюркология», 1976, № 3.

² Э. Р. Тенишев. Академик А. Н. Кононов — ученый и организатор науки. «Советская тюркология», 1976, № 3.

Улуғ Ватан уруши йилларида Ленинграддан Тошкентга келиб ишлаган А. Н. Кононов ўзбек тилини синчиклаб ўрганди. Бу йўналишдаги тадқиқотларнинг натижаси сифатида «Грамматика узбекского языка» асарини яратди. Бу асар 1948 йилда босилиб чиқди. Усмонли турк ва ўзбек тиллари грамматик структурасини янада чуқурроқ ўрганиш, лингвистик материални таҳлил қилиш методларини такомиллаштириш борасидаги изланишларини бирор кун ҳам тўхтатмаган олим 1956 йилда «Грамматика современного турецкого литературного языка», 1960 йилда «Грамматика современного узбекского литературного языка» номли фундаментал асарлар нашр эттирди. Бу асарлар конкрет тиллар фонетик, морфологик ва синтактик системаларини илмий тавсифлашнинг мукамал намуналари сифатида туркий тилшунослик тараққиётига кучли таъсир кўрсатди.

Николай Александрович Баскаков (1905 йилда туғилган) туркий тиллардан бир нечтасининг тасвирий грамматикасини яратди: «Ногайский язык и его диалекты» (1940), «Каракалпакский язык» (1951—1952), «Алтайский язык» (1958). Жонли тилларни яхши билиш унга туркий тиллар табиати ҳақида оригинал фикрлар айтиш имконини берди. Н. А. Баскаков ўзининг лингвистик кузатишларини туркий тиллар структурасининг тарихий-типологик характеристикаси бўйича ёзган «Словосочетание и предложение» (1975), «Морфологическая структура слова» (1979) каби монографияларида умумлаштирди. Унинг «Введение в изучение тюркских языков» (1969, биринчи нашри — 1962) асари олий ўқув юрларида туркий тилшунослик бўйича ягона қўлланма вазифасини ўтаб келмоқда.

Ҳозирги ўзбек
тилшунослиги

Ҳозирги ўзбек тилшунослиги рус совет тилшунослиги, Улуғ Октябрь социалистик революциясидан аввалги рус туркологияси эски ўзбек тили бўйича ёзилган луғат ва филологик трактатларни ва ўзлаштириш, бу мактаблардаги лингвистик идеяларни ўзбек тили материалларига татбиқ қилиш натижасида юзага келди. Шундан кейин ўзбек совет тилшунослиги шонли тараққиёт йўлини босиб ўтиб, ўзбек тилини синхроник, диахроник, қиёсий-тарихий ва қиёсий-типологик аспектларда ўрганиш бўйича жиддий натижаларга эришди. Ўзбек тилшунослари сафи беқиёс кенгайди, уларнинг илмий-назарий тайёргарлиги яшиланди. Ҳозир ўзбек тилшунослари сафида ўнлаб фан кандидатлари ва фан докторлари бор.

Ўзбек тили масалалари Ўзбекистон ССР Фанлар Академиясининг А. С. Пушкин номидаги тил ва адабиёт институтида, Тошкент, Самарқанд ва Нукус университетларида, республика ва область педагогика институтларида, Тожикистон ССРнинг Ленинобод педагогика институтида ва бошқа жойларда ўрганилмоқда. Булардан ташқари, Москва, Ленинград каби илмий марказларда ҳам ўзбек тили билан шуғулланувчи олимлар бор.

Ўзбек тилининг луғат состави кўпдан буён ўрганилиб келади. Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси А. С. Пушкин номидаги тил ва адабиёт институти томонидан 1957 йилда нашр этилган «Ҳозирги замон ўзбек тили», 1966 йилда нашр этилган «Ҳозирги ўзбек адабий тили» асарининг биринчи томида ўзбек тили луғат состави масалаларига бирмунча ўрин берилган; Ўзбекистон ССР олий ўқув юртлари филология ва тил-адабиёт факультетлари студентлари учун ёзилган дарслик ва қўлланмаларда ҳам ўзбек тилининг луғат бойлигига анча ўрин ажратилган¹.

Бу ишлар асос эътибори билан норматив-тасвирий ишлар бўлгани учун ўзбек тилининг сўз бойлиги уларда норма ва программа талаблари асосида тавсиф этилади.

Ўзбек тили луғат составининг маълум соҳаларига бағишланган монографик тадқиқотлар яратилди. Ўзбек тилида совет-интернационал сўзлар (И. Исроилов, М. Пўлатов, Н. Фуломова), эвфемизмлар (Н. Исмагуллаев), эскирган сўзлар (Э. Қиличев), касб-ҳунар лексикаси (Н. Маматов, Т. Дадахонова-Турсунова, Н. Бақоева), антропонимлар (Э. Бегматов) бўйича кандидатлик диссертациялари ҳимоя қилинди.

С. Иброҳимов 1961 йилда «Ўзбек тилининг касб-ҳунар лексикаси» деган темада докторлик диссертацияси ёқлади.

Ўзбек тили фразеологиясига бағишланган биринчи йирик иш Ш. Раҳматуллаевнинг 1952 йилда Москвада ҳимоя қилган «Ҳозирги замон ўзбек тилидаги образли феъл фразеологик бирликларнинг асосий грамматик хусусиятлари» номли кандидатлик диссертацияси бўлди. Бу ишнинг кириш қисмида акад. В. В. Виногра-

¹ У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, «Ўқитувчи», 1965; М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Ўзбек тили, Тошкент, «Ўқитувчи», 1970; Ш. Шоабдурахмонов, М. Асқарова, А. Ҳожиев, И. Расулов, Х. Дониёров. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Биринчи қисм. Тошкент, «Ўқитувчи», 1980.

довнинг фразеологик концепцияси ўзбек тили материалига татбиқ этилди. Ш. Раҳматуллаев 1966 йилда «Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари» деган темада докторлик диссертацияси ҳимоя қилди.

Ўзбек тили фразеологик бойлигини тўплаш ва ўрганиш кейинчалик бадий адабиёт тили материалида олиб борилди. Муқимий фразеологияси (А. Шомақсудов), Ойдин асарлари фразеологияси (М. Ҳусайнов), А. Қаҳҳорнинг фразеология новаторлиги (И. Қўчқортоев) бўйича кандидатлик диссертациялари ҳимоя қилинди. М. Ҳакимов 1971 йилда фразеологияга оид «Ёзувчи ва халқ тили» деган монография эълон қилди.

Кейинги йилларда ўзбек тилининг луғат бойлиги семаснологик планда ҳам ўрганила бошлади. Ўзбек тилида синоним сўзлар (С. Исамуҳамедова), антоним сўзлар (Б. Исабеков, Р. Шукуров), полисемантик сўзлар (Т. Алиқулов) бўйича кандидатлик диссертациялари ҳимоя қилинди; ўзбек тилида полисемия (М. Миртожисв), сўз маъноси ва унинг валентлиги (И. Қўчқортоев) масалалари бўйича монографиялар босилиб чиқди.

И. Қўчқортоев 1978 йилда «Ўзбек тилида нутқ феъллари семантикаси (компонент ва валент таҳлил)» деган темада докторлик диссертацияси ҳимоя қилди.

Ш. Раҳматуллаев ва унинг шогирдлари лексик маънонинг табиати ҳақида, полисемия ва антонимия (И. Абдураҳмонов), полисемия ва синонимия (Р. Юнусов, С. Тўйчиев) бўйича мақолалар эълон қилиб, диссертация ёқладилар.

Ўзбек лексикографияси узоқ тарихга эга. Ўзбек тилшунослигининг бу соҳаси Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин айниқса тез суръатлар билан ривожланди.

Революциядан кейин яратилган дастлабки луғатлар, асосан, ўқув-маърифий характерга эга эди. Е. Д. Поливановнинг «Краткий русско-узбекский словарь» (1926), К. К. Юдахиннинг «Қисқача ўзбекча-русча луғат» (1927), С. Раҳматий ва А. Қодирийнинг «Русско-узбекской словник» (1934), У. Аҳмаджонов ва Б. Ильязовнинг «Қисқача ўзбекча-русча луғат» (1935) каби асарлари ана шундай луғатлар қаторига киради. Бу луғатларда ўзбек тили лексикасининг асосий қисми тавсифланди, ўзбек лексикографиясининг кейинги тараққиёти учун замин ҳозирланди.

Ўзбек лексикографияси эллигинчи йилларда кўзга кўринарли натижаларга эришди. Р. Абдураҳмонов раҳ-

барлигида нашр этилган «Русско-узбекский словарь» (1954), шунингдек, беш томлик «Русско-узбекский словарь» (1950—1955), А. К. Боровков таҳририда нашр этилган «Ўзбекча-русча луғат» (1959)да ўзбек тили сўз бойлиги деярли тўлиқ қамраб олинди, ўзбек тилининг турғун бирикмалари кенгроқ изоҳланди.

Ўзбек лексикографиясининг илмий принципларини яратиш бўйича ҳам бирмунча ишлар қилинди. Бу соҳада О. Усмонов, З. Маъруфов, С. Ақобиров, А. Хўжаонов каби олимларнинг хизмати катта бўлди. Совет даврида нашр этилган ўзбекча-русча луғатларнинг лексикографик тавсифи (Г. М. Михайлов), ўзбекча-русча луғатларда сўз маъноларини изоҳлаш принципари (К. О. Шарафутдинова), икки тилли луғатларда терминларнинг ўрни ва тавсифи (С. Ф. Ақобиров), изоҳли луғатларда сифатларнинг берилиши (И. Ҳамдамова) бўйича кандидатлик диссертациялари ҳимоя қилинди.

Ўзбек тилида синоним сўзлар луғати (А. Ҳожиёв), антоним сўзлар луғати (Ш. Раҳматуллаев, Н. Маматов, Р. Шукуров), фразеологик иборалар луғати (Ш. Раҳматуллаев), ижтимоий-сиёсий терминлар луғати (О. Усмонов) ва бошқа махсус луғатлар яратилди.

Ўзбек лексикографияси эришган ютуқларнинг натижаси сифатида 1981 йилда 60000 сўз ва сўз бирикмасини ўз ичига олган икки томлик «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» нашр этилди.

Ўзбек тилининг **фонетикаси** ҳали кенг кўламда ўрганилмаган. Бу соҳага бағишланган ишлар сифатида ўзбек тили ҳақидаги тасвирий асарлар ва дарсликларнинг фонетика қисмларини, йирик иш сифатида В. В. Решетовнинг «Ўзбекский язык (введение, фонетика)» номли монографиясини кўрсатиш мумкин.

А. Маҳмудов ўзбек тили фонетик системаси масалалари билан кўпдан буён шуғулланиб келади. Унинг «Ўзбек тилида сўз урғуси» (1960), «Ўзбек тили унлилари» (1968), «Ўзбек тили сонорлари» (1980) каби монографиялари босилиб чиқди.

Ўзбек тили **грамматикаси** анча тугал ўрганилган. Е. Д. Поливанов, А. Н. Кононов ва бошқа рус олимларининг умумтуркологик ва ўзбек тили грамматикаси бўйича ёзган асарлари бу соҳада олиб борилган тадқиқотлар учун назарий ва илмий-методик асос бўлди. Ўзбек тили грамматикаси баҳсининг ривожидида А. Камолов, У. Турсунов, Ф. Камолов каби олимлар катта роль ўйнади.

Ўзбек тилшунослигида грамматик тадқиқотлар сўз таркиби, сўз ясалиши, сўз туркумлари ва синтаксис бўйича олиб борилди.

Ўзбек тилида сўз таркиби масалаларига оид тадқиқотлардан сўзнинг морфологик таркиби (О. Қосимхўжаева), қўшма сўз (Б. Мадалиев), жуфт сўз (Н. Абдурахмонов) бўйича амалга оширилган ишларни кўрсатиш мумкин.

С. Усмонов 1964 йилда «Ҳозирги замон ўзбек тилида сўзнинг морфологик хусусиятлари» темасида докторлик диссертацияси ҳимоя қилди. У ўзбек тили ҳақида қатор дарслик ва қўлланмалар ёзишда иштирок этди. С. Усмонов ўзбек тилида биринчи бўлиб «Умумий тилшунослик» (1972) дарслигини яратди.

Сўз ясалиши — ўзбек тилшунослигининг махсус соҳаси. Бу соҳанинг системали ўрганилиши А. Фуломовнинг илмий тадқиқотларидан бошланди. У 1957 йилда «Ўзбек тилида сўз ясалиши тарихий проблемалари» деган темада докторлик диссертацияси ёқлади. А. Фуломов ўзбек тили бўйича бир қанча дарслик ва қўлланмалар ёзди, монографиялар яратди; академик грамматикани ёзишда етакчи авторлардан бири сифатида иштирок этди. Унинг назарий-лингвистик қарашлари, тадқиқот усуллари ўзбек совет тилшунослигининг даярли барча соҳалари тараққиётига таъсир кўрсатди.

Ўзбек тилида сўз ясовчи ва форма ясовчи аффикслар бўйича кандидатлик диссертациялари ҳимоя қилинди (Е. Тожиев, М. Жўрабоева, А. Бердиалиев).

Сўз туркумлари бўйича амалга оширилган тадқиқотларнинг тематикаси анча кенг. Ўзбек тилида равиш (С. Фузаилов), нумератив сўзлар (П. Ҳамдамов), сон (С. Низомиддинова) бўйича кандидатлик диссертациялари ҳимоя қилинди; кўмакчилар (Ҳ. Бердиёров), ундалма (А. Сайфуллаев), тасвирий сўзлар (Р. Қўнғуров), келишиқлар (Р. Расулов, О. Орипов, Т. Иноятов), эгалик (С. Аслидинов), иш-амал ва ҳолат номлари (Ф. Исҳоқов), феъл даражалари (С. Фердаус), феъл замонлари (А. Сулеймонов, Ж. Жўраева), феълнинг функционал формалари (С. Н. Иванов, М. Шоҳназарова) махсус тадқиқотлар объекти бўлди.

А. Ҳожиев 1968 йилда ўзбек тилида тўлиқсиз феъл бўйича докторлик диссертацияси ҳимоя қилди. У 1975 йилда нашр этилган академик грамматикани ёзишда иштирок этди; «Кўмакчи феъллар» (1966), «Тўлиқсиз феъл» (1970) монографияларини, «Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати» (1974) асарини яратди.

Синтактик тадқиқотлар гап ва унинг бўлаклари, қўшма гап синтаксиси масалалари бўйича олиб борилди.

Ўзбек тилида гап ва унинг моҳияти А. Ғуломовнинг «Содда гап» (1955) монографиясида биринчи бор атрофлича ёритилди. Гапнинг ифода мақсадига кўра турлари (Х. Исмадуллаев), сўроқ гап (А. Аҳмедов) махсус ўрганилди, номинатив гап (Ҳ. Ғафуров), мажҳул конструкция (М. Муждабоев), *деб* равишдошининг синтактик функциялари (М. Шарипов), сабаб муносабатининг ифодаланиш йўллари (С. Ғойибов) бўйича тадқиқотлар олиб борилди. И. Тошалиев «Ҳозирги ўзбек адабий тилида киритма конструкциялар» (1976) монографиясини эълон қилди.

И. Расулов ўзбек тилида бир составли гаплар бўйича қатор асарлар ёзди, 1974 йилда «Ҳозирги ўзбек адабий тилида бир составли гаплар» монографиясини бостириб чиқарди. Орадан бир йил ўтгач, шу темада докторлик диссертацияси ёқлади. И. Расулов — ўзбек тили бўйича олий ўқув юртлари студентлари учун ёзилган бир қанча дарслик ва қўлланманинг авторларидан бири.

Кекса ўзбек тилшуносларидан Т. Иброҳимов 1946 йилда «Ўзбек тилида гапнинг бош мучалари (бўлаклари)» деган темада кандидатлик диссертацияси ёқлади. Бу соҳа кейинчалик анча муфассал ўрганилди. Ўзбек тилида кесим (Ж. Омонтурдиев), гапнинг уюшиқ бўлаклари (Д. Ашурова, Ф. Убаева, Д. Муҳамедова), ажратилган бўлақлар (Ҳ. Болтабоева), гапнинг иккинчи даражали бўлақлари (Р. Жуманиёзов, Х. Комилова) махсус тадқиқотлар объекти бўлди. Д. Ашурова, Ф. Убаева, Ҳ. Болтабоева «Гапнинг уюшиқ ва ажратилган бўлаклари» (1962) монографиясини яратди, 1971 йилда Ф. Убаеванинг «Ҳол» номли китоби босилиб чиқди.

А. Сафоев — ўзбек тилида гап бўлаклари бўйича кўзга кўринган мутахассислардан бири. У «Ўзбек тилида гапнинг бош бўлаклари» (1958), «Ҳозирги ўзбек тилида гапнинг семантик-синтактик жиҳатдан бўлиниши» (1976) монографияларини ёзди, 1969 йилда «Ҳозирги ўзбек тилида содда гапнинг иккинчи даражали бўлаклари» деган темада докторлик диссертацияси ҳимоя қилди.

Қўшма гап — ўзбек тилининг қизгин ўрганилаётган соҳаларидан бири.

Ўзбек тилида шарт ва тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар (А. Азизова), пайт эргаш гапли қўшма гаплар (А. Маъруфов), тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гаплар (Х. Рустамов), бир неча эргаш гапли қўшма гаплар (Э. Азларов) бўйича кандидатлик диссертациялари ёқланди.

Ғ. Абдураҳмонов 1960 йилда «Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўшма гап синтаксиси асослари» деган темада докторлик диссертацияси ҳимоя қилди. Бу иш ўзбек тилида қўшма гап турларини кенг планда ўрганишга туртки бўлди. Ғ. Абдураҳмонов «Қўшма гап синтаксиси асослари» (1958), «Қўшма гап синтаксиси» (1964) монографияларини ёзди, олий ўқув юртлари студентлари учун ўзбек тили бўйича бир қанча дарслик ва қўлланма яратди.

М. Асқарова 1963 йилда «Ҳозирги ўзбек тилида эргашуш усуллари ва эргаш гапларнинг турлари» деган темада докторлик диссертацияси ҳимоя қилди, «Ҳозирги ўзбек тилида қўшма гаплар» (1960) монографиясини яратди, ўзбек тили бўйича бир қанча дарслик ва қўлланмаларни ёзишда иштирок этди.

Сўнгги йилларда ўзбек тили синтактик қурилишини ўрганиш соҳасида қатор махсус тадқиқотлар юзага келди.

Ҳ. Абдураҳмонов «Ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларининг синтактик хусусиятлари бўйича кузатишлар» (1971) монографиясини яратди, 1977 йилда «Ўзбек халқ оғзаки ижоди синтаксиси» деган темада докторлик диссертацияси ҳимоя қилди.

Б. Уринбоев «Ҳозирги ўзбек тилида вокатив категория» (1972), «Ўзбек тили сўзлашув нутқи синтаксиси масалалари» (1974), «Ўзбек тили сўзлашув нутқининг синтактик қурилиши» (1978) монографияларини ёзди; 1977 йилда «Ўзбек тили сўзлашув нутқи синтаксиси» деган темада докторлик диссертацияси ҳимоя қилди.

Кўчирма гапли конструкциялар (А. Исроилов, А. Саитниёзов), сўз бирикмалари синонимикаси (Б. Тўйчибоев) бўйича кандидатлик диссертациялари ёқланди.

А. Абдуллаев 1979 йилда ўзбек тилида кўчирма гапли конструкциялар бўйича докторлик диссертацияси ҳимоя қилди.

Ўзбек тили пунктуацияси бўйича қатор қўлланмалар яратилди. Ҳ. Ғозиев ўзбек пунктуацияси тарихига оид бир қанча асар ёзди. К. Назаров «Ўзбек тили пунктуацияси асослари» (1971), «Тиниш белгилари ва

ёзма нутқ» (1974), «Ўзбек тили пунктуацияси» (1976) қўлланмаларини бостириб чиқарди.

Ўзбек тили — сердиалект ва сершева тиллардан бири. Унинг диалектик составини кенг планда ўрганиш, асосан, Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин бошланди. Ўзбек тилшунослигида бу соҳанинг дастлабки йирик вакиллари Ё. Д. Поливанов, Қ. Қ. Юдахин эди. Уларнинг илмий тадқиқотлари ўзбек диалектологияси фанининг ривожини учун назарий ва методик асос бўлди.

Ўзбек тилшунослигида диалектологик тадқиқотлар бир неча йўналишда олиб борилди.

Қўп диалектологлар ўзбек тилининг муайян жойлар билан боғлиқ шеваларини ўргандилар. Бу йўналишдаги тадқиқотларнинг дастлабки намуналари Ё. Д. Поливанов (Тошкент шеvasи), Қ. Қ. Юдахин (Қорабулоқ, Водил шевалари) томонидан яратилди. Шундан буён ўтган вақт ичида ўзбек тилининг Паркент (Ш. Афзалов), Шаҳрисабз (Б. Жўраев), Ҳазорасп (Ю. Жуманазаров), Сайрам (С. Зуфаров), Қўқон (Ш. Носиров), Наманган (С. Отамирзаева, С. Тўлаков), Қарнаб (Н. Ражабов), Уш (И. Фармонов), Ғаллаорол (В. Эгамов), Жўш (А. Аҳмедов), Ниёзбоши (Н. Ғафурова), Тошкент (Ё. Ғуломов), Жиззах (Ҳ. Ғуломов), Қўшқўпир (Х. Бобониёзов) шевалари бўйича кандидатлик диссертациялари ёқланди. Диалектологларнинг бир гуруҳи ўз ишини район ва ундан йирикроқ жойдаги шеваларни (туташ шеваларни) ўрганишга бағишлади. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари (Э. Урозов), Жанубий Фарғона шевалари (Ҳ. Узоқов), Шеробод район шевалари (А. Маматқулов), Қашқадарё оралиқ шевалари (Т. Қудратов), Жанубий Қозоғистон ўзбек шевалари (Қ. Муҳаммаджонов), Жанубий Қирғизистон ўзбек шевалари (Ҳ. Шарипов) бўйича тадқиқотлар олиб борилди.

В. В. Решетов 1952 йилда Тошкент область қурама шеваларининг фонетик ва морфологик системаларини бўйича докторлик диссертацияси ҳимоя қилди. У ўзбек шевалари тўғрисида жуда кўп илмий асар ва методик қўлланмалар ёзди. Унинг 1959 йилда нашр этилган «Ўзбек тили (кириш ва фонетика)» асари ўзбек диалектологияси фанига қўшилган жиддий ҳисса бўлди.

Ф. Абдуллаев 1961 йилда «Ўзбек тили Хоразм шевалари фонетикаси» деган темада докторлик диссертацияси ёқлади. Унинг «Хоразм шевалари» (1961), «Хоразм шевалари фонетикаси» (1967) монографиялари,

Ўзбек тилшунослигининг турли масалалари бўйича ўнлаб илмий мақолалари ва китоблари босилиб чиқди.

М. Мирзаев 1965 йилда «Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари» деган темада докторлик диссертацияси ҳимоя қилди. У ўзбек тили шевалари ва бошқа масалалар бўйича бир қанча илмий асар яратди, олий ўқув юртлари учун ўзбек тили бўйича дарслик ва қўлланмалар ёзишда иштирок этди.

А. Алиев 1976 йилда «Ўзбек тилининг Наманган группа шевалари» деган темада докторлик диссертацияси ёқлади. Унинг «Ўзбек диалектологиясидан материаллар» монографияси 1974 йилда нашр этилди.

А. Шерматов 1978 йилда ўзбек тилининг Қашқадарё шевалари бўйича, О. Мадраҳимов 1979 йилда ўзбек тилининг Хоразм ўғуз шевалари бўйича докторлик диссертацияси ҳимоя қилдилар.

Муайян этник ном билан боғлиқ бўлган ўзбек шевалари бўйича ҳам илмий тадқиқотлар олиб борилди. Ўзбек тилининг қипчоқ шеваси (Ф. Абдуллаев), найман шеваси (М. Валиев), манғит шеваси (А. Ишаев), қирқ шеваси (Т. Мирсоатов), турк-калтатой шеваси (Х. Жўраев), турк-барлос шеваси (Б. Ҳасанов) бўйича кандидатлик диссертациялари ёқланди.

Адабий тил ва шеваларнинг ўзаро муносабати ўзбек тилшунослигининг актуал проблемалари қаторига киради. Ш. Шоабдураҳмонов 1963 йилда «Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари» темасида докторлик диссертацияси ҳимоя қилди. Шу номда унинг монографияси ҳам (1962) нашр этилди. Ш. Шоабдураҳмонов ўзбек тилшунослигининг актуал проблемалари бўйича қатор мақолалар ёзди, олий ўқув юртлари учун ўзбек тили бўйича дарслик ва қўлланмалар яратишда иштирок этди.

Х. Дониёров 1977 йилда «Шарқий қипчоқ (жиловчи) шевалари ва уларнинг ўзбек адабий тили тараққиётидаги иштироки» деган темада докторлик диссертацияси ҳимоя қилди. Унинг «Ўзбек тили жиловчи диалектларини адабий тилга қиёслаб ўрганиш тажрибаси» (1975), «Қипчоқ шевалари лексикаси» (1979) монографиялари босилиб чиқди.

Ўзбек тилшунослигида тарихий тематика, асосан, ўтмиш ёзма ёдгорликлари тилини, айрим грамматик категорияларнинг ривожланиш тарихини ва ўзбек адабий тили тараққиётининг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш билан боғлиқ бўлди.

Бир гуруҳ тилшунослар XI—XIII асрларда яратилган ёзма ёдгорликларни лингвистик ўрганиш билан шуғулланди. Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билик» асарининг тили (Қ. Қаримов), Аҳмад Югнакий «Ҳиббат-ул-ҳақойиқ» асарининг тили (Қ. Маҳмудов) бўйича кандидатлик диссертациялари ҳимоя қилинди.

С. Муталлибов Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғот-ит-турк» асарини ўзбек тилига таржима қилди, «Лексика ва морфология тарихидан қисқача очерк» (1959) асарини ёзди. 1967 йилда «Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғот-ит-турк» асарининг ўзбек тилига таржимаси, талқини ва тадқиқоти» деган темада докторлик диссертацияси ҳимоя қилди.

Ҳ. Неъматов 1978 йилда XI аср ёзма ёдгорликлари («Девону луғот-ит-турк» ва «Қутадғу билик») морфологияси бўйича докторлик диссертацияси ёқлади, шу темада қатор илмий мақолалар эълон қилди.

Ўзбек тилшуносларидан бир гуруҳи XIV аср ёзма ёдгорликларининг тилини ўрганди. Э. Фозилов «Эски ўзбек тили. XIV асрнинг Хоразм ёдномалари» деган темада докторлик диссертацияси ёқлади. Шу давр тили бўйича унинг бир қанча илмий асари ва луғати босилиб чиқди.

Классик ўзбек адабий тили анча мукамал ўрганилди. Алишер Навоий асарлари тилида қўшма сўзлар (Б. Бафоев), синоним сўзлар (М. Раҳматуллаева), Алишер Навоий прозасининг лексик-стилистик хусусиятлари (Х. Маматов), «Фарҳод ва Ширин» достонининг тили (А. Қаримов), «Мажолис-ун-нафоис» асарининг лексикаси (И. Носиров), «Қиссас-ул-Рабғузий» тили (Ҳ. Мирзакаримова) бўйича кандидатлик диссертациялари ҳимоя қилинди.

А. Рустамов Алишер Навоий асарлари тили бўйича бир қанча илмий мақола ва монография ёзди, 1966 йилда «Алишер Навоий асарлари тилининг фонетик-морфологик хусусиятлари» деган темада докторлик диссертацияси ёқлади.

Ўзбек тилшунослигида тарихий тематиканинг муҳим йўналишларидан бири грамматик категориялар тараққиётини ўрганиш билан боғлиқ бўлди. Ж. Мухторов 1971 йилда «Ўзбек тилида сифатдош формаларнинг ривожланиш тарихи» деган темада докторлик диссертацияси ҳимоя қилди.

Ш. Шукуров «Ўзбек тилида феъл формаларининг ривожланиш тарихи» (1966), «Феъл тарихидан» (1970), «Ўзбек тилида феъл замонлари тараққиёти» (1976)

монографияларини яратди, 1975 йилда «Ўзбек тили ёзма ёдгорликлари тилида феъл майллари ва замонлари» темасида докторлик диссертацияси ёқлади.

А. Матғозиев «XIX аср ўзбек тилининг морфологияси» (1977) монографиясини ёзди, 1980 йилда шу темада докторлик диссертацияси ҳимоя қилди.

Ўзбек тилшунослигида **стилистика** номи остида олиб борилаётган тадқиқотлар материал ва тематика нуқтаи назаридан хилма-хил эканлигини қайд этиб ўтиш лозим.

А. Шомақсудов «Ўзбек тили стилистикаси» (1974) қўлланмасини, Р. Қўнгулов «Ўзбек тили стилистикасидан очерклар» (1975) асарини эълон қилди. Бу ишлар акад. В. В. Виноградовнинг лингвистик стилистика концепциясидаги функционал стилистика ва амалий стилистика соҳаларига тўғри келади.

Ўзбек тилшунослигида стилистик тадқиқотлар кўпроқ бадиий адабиёт тили материалида олиб борилди. Фурқат асарларининг тили (А. Аҳмедов), Ойбек асарларининг тили (Қ. Самадов), А. Мухтор «Опа-сингиллар» романининг тили ва услуги (У. Носиров), Ш. Рашидов «Қудратли тўлқин» романининг тили (Р. Мир-азизова), Шухрат «Олтин зангламас» романининг тили ва услуги (М. Тўйчиев), Саид Аҳмад асарларининг тили ва стили (Б. Йўлдошев), Шайхода поэзиясининг тили (Б. Ёриев) бўйича кандидатлик диссертациялари ёқланди.

А. Шомақсудовнинг «Муқимий сатирасининг тили» (1971), И. Қўчқортоевнинг «Бадиий нутқ стилистикаси» (1975) асарлари босилиб чиқди.

Сўнгги йилларда ёзувчининг ижодий лабораторияси (текст устида, сўз устида ишлаши) ҳам лингвистик планда ўрганила бошлади. А. Қаҳҳорнинг ўз асарлари тили устида ишлаши (Р. Қўчқортоева) бўйича кандидатлик диссертацияси ҳимоя қилинди.

Ўзбек тилини бошқа тилларга таққослаб ўрганиш маълум тарихга эга.

Ўзбек ва форс-тожик тилларининг ўзаро муносабатига жуда қадимдан эътибор қилингани маълум. Алишер Навоий ўзининг «Муҳокамат-ул-луғатайн» асарида эски ўзбек ва форс-тожик тилларининг поэтик имкониятларини бир-бирига таққослаган. Бу асар ўзбек тили семантикаси ва стилистикасининг солиштирма-типологик масалаларига бағишланган биринчи жиддий асардир.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин

бу тематикага қизиқиш кучайди. Ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро муносабати бўйича кандидатлик диссертацияси ҳимоя қилинди (К. Юсупов). Бу соҳада А. К. Боровковнинг «Тожик-ўзбек икки тиллилиги ва тожик ҳам ўзбек тилларининг бир-бирига таъсири» (1951) номли асари алоҳида аҳамиятга эга.

Ўзбек ва рус тилларини ўзаро солиштириб ўрганишнинг биринчи илмий намунасини Е. Д. Поливанов яратди. Бу темада у 1933 йилда «Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком» асарини ёзди. Шундан буён ўтган вақт ичида рус тилидан ўзбек тилига сўз қабул қилиш йўллари (М. Пўлатов, Ж. Ҳамдамов, М. Ҳабибов, Н. Фуломова), русча сўз бирикмаларининг ўзбек тилида берилиши (М. Б. Финкельштейн) ва бошқа темаларда ўнлаб кандидатлик диссертациялари ҳимоя қилинди.

Олий ўқув юртлари рус ва ўзбек филолог талаблари учун В. В. Решетов «Ўзбек тили фонетикаси ва грамматикаси асослари» (1965), И. А. Киссен «Рус ва ўзбек тиллари солиштирма грамматикаси» курси» (1966) қўлланмасини яратди.

О. Азизов 1960 йилда «Рус ва ўзбек тилларининг солиштирма грамматикаси. Морфология» номли монография эълон қилди, орадан бир йил ўтгандан кейин шу темада докторлик диссертацияси ёқлади.

Ўзбек олий ўқув юртларида Европа тилларини ўрганиш ва Европа ёзувчиларининг асарларини ўзбек тилига кўплаб таржима қилиш ўзбек ва Европа тилларини солиштириб ўрганиш учун замин ҳозирлади. Инглиз ва ўзбек тиллари (Р. Тўрабоева), немис ва ўзбек тилларини (С. Саидов) таққослаб ўрганиш бўйича кандидатлик диссертациялари ёқланди. А. Абдуазизов қиёсий фонология бўйича докторлик диссертацияси ёқлади.

Ж. Бўронов 1973 йилда «Инглиз ва ўзбек тиллари қиёсий грамматикаси» деган қўлланма яратди. 1980 йилда қиёсий типология бўйича докторлик диссертацияси ҳимоя қилди.

Ўзбек тили бўйича олиб борилган кўп сонли тадқиқотлар ўзбек адабий тилининг комплекс илмий-академик тасвирини яратиш учун замин ҳозирлади. Ўзбек адабий тилининг комплекс илмий-академик тасвирига бағишланган асар биринчи марта «Ҳозирги замон ўзбек тили» номида Ф. К. Камолов таҳрири остида 1957 йилда нашр этилди. Ўзбекистон Фанлар Академияси А. С. Пушкин номидаги тил ва адабиёт институтида

ва республиканинг қатор олий ўқув юртларида ишловчи бир гуруҳ тилшунос олимлар томонидан ёзилган бу асарда ўзбек тилининг луғат состави, фонетик система-си ва грамматик қурилиши ёритилди.

Ўзбек адабий тилининг илмий-академик тасвирига бағишланган асар «Ҳозирги ўзбек адабий тили» номида Ғ. А. Абдураҳмонов таҳрири остида 1965 йилда қайтадан нашр этилди. Икки томдан ташкил топган бу асарнинг биринчи томида ўзбек адабий тилининг фонетик системаси, луғат состави ва морфологик тузилиши ёритилди, иккинчи томида эса ўзбек адабий тилининг синтактик қурилиши тавсифланди.

Ўзбек адабий тилининг илмий-академик тасвирига бағишланган асарнинг учинчи нашри бошқача планда амалга оширилди. Рус тилшунослигида расмий тус олган анъанага таяниб, бу гал ўзбек адабий тилининг фақат грамматик қурилишини ёритиш мақсад қилиб қўйилди. Академик грамматика принциплари асосида ёзилган ва Ғ. А. Абдураҳмонов, Ш. Ш. Шоабдураҳмонов, А. П. Ҳожиевлар муҳаррирлигида 1975—1976 йилларда босилиб чиққан бу асарнинг биринчи томида ўзбек адабий тилининг морфологик тузилиши, иккинчи томида эса ўзбек адабий тилининг синтактик қурилиши ёритилди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

ТУРКИЙ ТИЛЛАРНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ, СТРУКТУРАСИ ВА КЛАССИФИКАЦИЯСИ

УРАЛ—ОЛТОЙ ТИЛЛАРИНИНГ ГЕНЕТИК ҚАРИНДОШЛИГИ ҲАҚИДА

Урал тиллари оиласи фин-угор ва самодий тилларини (селькуп, ненец, нганасан) ўз ичига олади. Бу тилларда гаплашувчи халқларнинг дастлабки ватани Урал тоғлари атрофи деб фараз қилинади. Шу туфайли бу тиллар Урал тиллари номи билан юритилади. Ҳозир Сибирда яшовчи ханти, манси, ненец, нганасанлар, Волга бўйида яшовчи мордва, марилар, Коми АССРда яшовчи коми, удмуртлар, Болтиқ бўйида яшовчи эстон, карель, финлар ва Марказий Европада яшовчи венгрлар Урал тиллари оиласига мансуб тилларда сўзлашадилар.

Олтой тиллари ҳам учта катта тил группасини ўз ичига олади: туркий тиллар, мўғул тиллари, тунгусманчжур тиллари. Бу тилларда ҳозир, асосан, Осиё қитъасининг Сибирь, Мўғулистон, Шарқий-Шимолий Хитой, Урта Осиё, Волга бўйи, Яқин Шарқ, Кавказ территорияларида яшовчи халқлар гаплашадилар.

Урал ва Олтой тиллари структурасида анчагина ўхшашликлар мавжуд. Булар қуйидагилар:

1. Бу тиллар агглютинатив типдаги тиллар бўлиб, уларда аффикс ва асос аниқ чегараланади, ўзак сўз-формага тенг келади, ҳар бир грамматик маънони бошқа-бошқа форма ясовчи аффикс ифодалайди.

2. Бу тилларнинг деярли барчасида сингармонизм у ёки бу даражада мавжуд. Бу фонетик ҳодиса ҳинд-европа, хамит-семит каби тил оилаларида учрамайди.

3. Қарашлилик махсус грамматик категория билан ифода этилади.

4. Грамматик род категорияси мавжуд эмас.

5. Бир типли турланиш хусусиятига эга (яъни от, сифат, олмош каби сўз туркумлари ҳаммаси бир хил турланади). Ҳинд-Европа тилларида, масалан, рус тилида бу сўз туркумлари турланишда ўзаро фарқланиши билан биргаликда, бир туркумнинг (от туркумининг) ўзида уч хил турланиш формалари системаси мавжуд.

6. Ҳинд-Европа тилларидаги предлог функциясини бу тилларда кўмакчилар бажаради.

7. Аниқловчи билан аниқланмиш ўзаро сонда мослашмайди (бундан фин-угор, тунгус-манчжур тилларининг айримлари мустасно).

XIX аср бошида Р. Раск, В. Шотт ва М. А. Қастренлар томонидан урал ва олтой тилларининг қариндошлиги ҳақидаги фикр олдинга сўрилди ва бу фикр О. Бетлинг, В. Томсен, И. Гомбоц, Г. Винклер каби олимлар томонидан қўллаб-қувватланди. Айни вақтда урал-олтой тилларининг қариндошлигига шубҳа билан қараш, кейинроқ эса урал-олтой тилларининггина эмас, балки олтой тиллари оиласига киритилган баъзи тилларнинг (туркий, мўғул, тунгус-манчжур тилларининг) ҳам генетик қариндошлигига шубҳа билан қараш ёки уни рад қилиш ҳоллари учрай бошлайди. Баъзи олимлар, масалан, венгр олими Ю. Немет, урал-олтой тилларининг ҳаммаси эмас, балки угор ва туркий тилларгина қариндошликка эга деб ҳисоблайди. Р. Рамстедт, Виклунд, Андерсен, Мункачи, Коллендер каби тилшунослар эса угор-фин тиллари олтой тиллари билан эмас, балки ҳинд-европа тил оиласи билан қариндош дейдилар. В. И. Литкин ва К. Е. Майтинская каби совет тилшунослари ҳам ҳинд-европа ва угор-фин тилларидаги олмош ўзакларининг мос келишига таяниб, буларни қариндош деб ҳисоблайдилар.

Таниқли совет тилшуноси Е. Д. Поливанов олтой тиллари билан корейс тили генетик қариндош бўлиши мумкин деган фикрни билдирган ҳолда, олтой тилларининг урал тиллари билан қариндошлиги масаласига шубҳа билан қарайди.

Совет тилшунослари Н. А. Баскаков, Г. Д. Санжеев, Е. И. Убрятова ва бошқалар, олтой тиллари ўзаро генетик қариндош, дейиш билан бирга, олтой ва урал тиллари генетик қариндош эмас, балки типологик ўхшаш тиллардир деб ҳисоблайдилар.

Айрим тилшунослар, масалан, Дж. Клоусон, В. Котвич, А. М. Шчербак ва бошқалар олтой тиллари ўзаро генетик қариндошлигини ҳам тан олмайдилар¹ ва улар бу тиллардаги умумий ҳодисаларни узоқ муддат давом этган алоқа-аралашув натижаси деб биладилар. Д. Де-

¹ Бунинг исботи учун А. М. Шчербак туркий, мўғул, тунгус-манчжур тилларида бошқа тиллар таъсирига жуда кам учрайдиган сонлар ҳамда асосий луғат фондини ташкил этувчи сўзлар ўзаро мос келмаслигини далил сифатида келтиради.

ни «Фин-угор тилшунослигига кириш» асарида ҳинд-европа ва фин-угор тилларининг қариндошлиги ҳақидаги фикрга узил-кесил зарба берди.

XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб урал-олтой тилларининг қариндошлиги масаласига қизиқиш қайта жонланди. Венгрияда Д. Фокаш, Финляндияда М. Ряснен ва СССР да Дж. Киекбаевлар ўз асарларида урал-олтой тилларининг генетик қариндошлигини ёқлаб чиқа бошладилар. Урал тиллари вакиллари билан олтой тиллари вакиллари узоқ вақт маданий ва моддий алоқада бўлганлиги оқибатида бу тилларда бир-бирига яқин ҳамда ўхшаш грамматик ҳодисалар вужудга келган деган хулосага келдилар. Айниқса, олтой тиллари ўзаро жуда яқинлигини алоҳида таъкидладилар. Тилшуносликда бу тилларнинг типологик бир хиллигидан ташқари, фонетик ва грамматик жиҳатдан ҳам жуда кўп ўхшашликларга эгаллиги қайд қилинади. Бироқ ҳозирга қадар урал-олтой тиллари қариндошлиги масаласи узил-кесил ҳал қилинган эмас.

ХУН ДАВРИ

Тарихий манбаларда хунн, хун, гун номлари билан юритиладиган қабилалар ҳақида энг дастлабки маълумотлар Хитой манбаларида ва кейинроқ Европа тарихчилари асарларида учрайди. Бу манбаларда, айниқса Хитой манбаларида айтилишича, хунлар Гоби саҳросининг жанубий томонида яшаган хяньюн ва хуньюн қабилаларининг шу саҳродан ўтиб, Шимолий Хитой, Мёнголия, Забайкалье территориясидаги аборигенлар ва хитой элементларининг аралашувидан ташкил топган. Бу ҳодиса тахминан эрамиздан аввалги иккинчи минг йилликнинг охирларига тўғри келади.

Хунларнинг антропологик тузилиши ҳақида. Маълумки, дунёда уч хил инсон ирқи мавжудлиги аниқланган: европоид, монголоид ва негроид. Ирқ инсоннинг ташқи тузилиши асосида белгиланади. Бу белгилар қуйидагилар: терининг ранги, бўйнинг паст-баладлиги, калла суюгининг тузилиши, сочнинг ранги, кўриниши, бурун тузилиши, кўз тузилиши, лабнинг қалин-юлқалиги, иккиламчи жун системасининг ривожланиш даражаси ва ҳоказо.

Археологик қазилмаларнинг кўрсатишича, хунлар яшаган территорияларда ўша даврда европоид ва монголоид қабилалар ҳам яшаганлар. Хитой жанубидаги

Ди, Саян-Олтой, Тува ва шунга яқин территорияларда яшаган динлин қабилалари европоидлар, Манчжурия территориясида яшаган дунху, сянби қабилалари монголоидлар бўлган. Хунлар антропологик жиҳатдан қадимги барча йирик қабилалар каби бир хил бўлмаган. Антропологларнинг тадқиқотлари шуни кўрсатадики, хунларда европоид ва монголоид элементларнинг аралашуви акс этган. Шунинг учун улар антропологик жиҳатдан полеосибир типини ташкил қилади. Улар юзининг кичиклиги, бўйининг баландлиги, бурнининг катталиги билан шимолий монголоидлардан ажралиб турган. Кейинроқ бориб, хунлар ичида шимолий монголоидларга хос белгилар ҳам пайдо бўлган. (Шимолий монголоид қабилалари, жумладан, дунху қабилалари калласининг катталиги, юзининг кенглиги билан фарқланганлар.) Умуман, қадимги даврда (ҳозирда бўлгани каби) бир қабила, халқ ичида турли ирққа хос элементларни учратиш мумкин.

Шундай қилиб, хунлар европоид ва монголоид ирқларининг аралаш типини бўлиб, турли даврларда ижтимоий сабабларга кўра уларда дам европоидлик, дам монголоидлик элементлари устунлик қилган.

Хунларнинг ҳаёт тарзи. Хунлар кўчманчи чорвадор бўлганлар, асосан йилқичилик, қорамолчилик, қўйчилик билан шуғулланганлар. Бундан ташқари, улар туя ва эшак ҳам боқишган. Ҳар бир оила ўз подасига эга бўлиб, ёзда тоғлик яйловларга, қишда эса пасттекисликка кўчиб юришган. Албатта, кўчманчилик шароитида отнинг роли алоҳида ажралиб турган. У ҳам транспорт воситаси сифатида хизмат қилган, ҳам гўшт учун боқилган. Хунларнинг отлари, ўрта ва баланд бўйли, тез чопадиган ва чидамли бўлган.

Ўрмон-чўл зонасидаги хунлар дарахтлардан юртлар ва хун аравалари ясаганлар. Бу зонада овчилик ҳам тараққий этган. Улар, асосан, бургут овлаб, патидан ёй ўқи тайёрлаганлар. Уларнинг овқати асосан гўшт, сут, қимиз бўлган. Кийимлар қўй жунидан тўқилган ёки терилардан тайёрланган. Терини ошлаш ва тайёрлашни яхши билганлар. Ипак ва ипак кийимлар Хитойдан келтирилган.

Деҳқончилик билан мунтазам шуғулланмаганлар. Баъзи хун қабилаларининг ўрмон-чўл зонасида буғдой, тарих экканлиги маълум. Лалмикор ерларга (яъни суғориш шарт бўлмаган жойларга) экин экиб, йиғиштириб олиш деҳқончиликнинг энг кенг тарқалган формаси бўлган.

Археологик қазилмалар хунларнинг металл эритиш билан, хунармандчилик билан шуғулланганини кўрсатади. Забайкалье ва Монголия территорияси эрамиздан аввалги иккинчи минг йилликдаёқ бронза металлургиясининг марказларидан бири эди.

Хунларда, кенг тарқалган бўлмаса ҳам, шаҳар ҳаёти мавжуд эди. «Хун шаҳарлари тахминан тўрт бурчак шаклида бўлиб, ...хунармандчилик маҳаллалари, ҳукмдорлар саройлари ҳамда турар жойлардан иборат эди»¹.

Хунларда маданият. Тарихий манбаларда кўрсатилишича, эрамиздан аввалги биринчи минг йилликда Забайкалье ва Марказий Монголияда хунларнинг илк мустақил маданияти вужудга келади. Бу тарихда «плитали қабр маданияти» деб юритилади. Бу маданият бронзадан ясалган жуда кўп ёдгорликларни ўз ичига олади. Уларнинг баъзилари буғу тасвири билан безатилган бўлиб, булар уларнинг жуда катта маҳорат эгаси бўлганлигини кўрсатади. Эрамиздан аввалги III асрга келиб бронза ўрнига темир ишлатила бошлайди.

Хунармандлар қимматбаҳо тошлардан турли безак ва тақинчоқлар ясаганлар. Аёллар кийимидаги айрим нақш формалари ўз нафислиги билан ажралиб туради.

Н. К. Антоновнинг айтишича, хунларга тегишли бадий буюмлар дунёнинг барча йирик музейларида мавжуд бўлиб, тасвирий санъатнинг «Ҳайвон стили» деб номланадиган турининг ихтирочиси ва тарқатувчиси ҳам эрамиздан аввалги иккинчи ва биринчи минг йилликларда Марказий Осиё территориясида яшаган қабилалар, жумладан, хунлар бўлган. Бу ёдгорликларда кўп шохли афсонавий буғу тасвири кўп учрайди, бундан ташқари, буғуга ҳужум қилаётган шер, от кабилар ҳам тасвирланган.

Хунларда дин. Хунларда кўп худолилик ҳукм сурган. Хунларнинг ҳукмдори (шаньюй) ҳар куни чиқаётган қуёшга, кечқурун ойга топинган. Улар ҳар йили баҳорда аждодларига, осмонга, ерга ва руҳларга қурбонлик қилганлар. Хунларнинг ҳукмдори «осмон билан ердан тугилган, қуёш ва ер иродаси билан тайинланган» деган унвонга эга бўлган. Тарихчиларнинг фикрича, шимол халқларида бундай дин бўлмаган, бу дин уларга ғарбдаги қўшнилари — юэчжи ёки динлинлардан кириб келган. Осмон жисмларидан юлдузларга ҳам си-

¹ Н. К. Антонов. Лекции по тюркологии. Якутск, 1976, 31.

финганлар. Ҳарбий юришларда юлдузлар ҳолатига қаралган. Хунлар нариги дунёдаги ҳаётга ҳам ишонганлар. Шунинг учун марҳумни нариги дунёда керак деб ҳисобланган нарсалар билан қўшиб кўмганлар. Баъзи ҳолларда ҳукмдорлар мурдаси билан бирга, уларга нариги дунёда хизмат қилиши учун асирлар ҳам қўшиб кўмилган (айниқса, довюрақ асирлар қадрланган). Аждодлар руҳига баъзан асирлар қурбонлик қилинган. Булар хунларнинг динига илк хитой шаманизмининг таъсири деб кўрсатилади. Умуман, аждодлар руҳига ишониш, яъни ўтмиш ота-боболарнинг руҳи кишиларнинг ҳаётига аралашади деб қараш хунларда, кейинроқ туркий халқлар ҳаётида узоқ пайтгача сақланиб келган.

Хунларнинг тили ва ёзуви. Хунларнинг тили ҳақида тарихий манбаларда хилма-хил фикрлар билдирилган. Чунки уларнинг тилида ёзилган биронта ёдгорлик бизгача етиб келмаган. Хитой манбаларида бизгача етиб келган саноқли хун сўзлари ҳам хитой транскрипциясида ифода этилган бўлиб, фонетик жиҳатдан жуда ўзгартириб юборилган. Қастрен, Рамстедт каби баъзи тилшунослар хун тили туркий ва мўғул тиллари учун умумий боботил бўлган, деган фикрни билдирадilar. А. Н. Баскаков хун тили туркий тиллар тараққиётида умумий бир даврни ташкил қилади, деган фикрни, В. В. Бартольд эса хун тили ҳозирги чуваш тили, ўлик тиллардан булғор, хазар тиллари билан бирга бир группани ташкил қилади, деган фикрни илгари суради.

Ҳозирги тилшунос, тарихчи ва бошқа олимлар хунларни тил жиҳатидан тунгус ёки мўғул эмас, балки туркий деб кўрсатадилар. Қадимги Хитой манбаларида ҳам VI аср турклари хунларнинг бевосита авлоди сифатида қаралади. Бироқ, Марказий Осиёдан то Волга дарёси бўйигача бўлган территориядаги хунлар бир хил тилда гаплашган деб бўлмайди. Хун даврида қабила ва уруғларнинг тили бир-биридан фарқ қилган, лекин бу фарқ бир тил оиласи ичида элементар тарзда бўлган. Хунларнинг ёзуви бўлганлиги ҳақида айрим маълумотларгина мавжуд, лекин бу ёзув акс этган ёдгорлик топилмаган. Хитой манбаларида эса хунларнинг ўз ёзуви бўлганлиги ҳақида шундай дейилади: Хитой элчиси 245—250- йилларда Камбоджага боради ва қайтиб келгач, қуйидагича ахборот беради: «Улар ўз китобларига эга бўлиб, уларни архивда сақлайди. Уларнинг ёзуви хун ёзувига ўхшайди». Бундан ташқари, Хитой манбаларида хунлар солиқ тўловчиларнинг мол-

мулкини ҳисобга олувчи китоб тутганлиги ҳам айтиб ўтилади. Баъзи олимлар эса туркий руник ёзув хун ёзувининг тараққиёти натижасида вужудга келган деб ҳисоблайдилар ва буни асослашга ҳаракат қиладилар. Умуман, хун давлатининг, маданиятининг тараққиёт даражаси уларда ёзув бўлишини тақозо қилади. Бу ёзув хунларнинг ўзи томонидан ихтиро қилинганми ёки улар бошқа халқларнинг ёзувидан фойдаланганми (ҳар ҳолда кўпчилик бу ёзув, агар мавжуд бўлган бўлса, ғарбдан келган деган фикрни ёқлайди) бу ҳозирча номаълум.

Хунларда ижтимоий тузум. Марказий Осиёдан Дунай бўйларигача етиб борган биринчи турк давлатини хунлар тузган эди. Дастлаб Гоби саҳросининг жануби-ғарбида пайдо бўлган хунлар, эрамиздан аввалги XII асрда Гобидан Шарққа ўтадилар ва бу ердаги кўчманчи қабилаларни бўйсундирадилар. Эрамиздан аввалги IX асрдан бошлаб хунларнинг Хитой билан уруши бошланеди. Мана шу пайтда Хитой чегарасида пайдо бўлган юэчжи қабилалари ҳам кучая бошлайди. Бир неча аср давом этган курашдан кейин хун қабилалари чўл зонасида гегемонликни ўз қўлига киритади. Эрамиздан аввалги 165 йилда юэчжилар ва усунлар Ғарбий Тяньшань ҳамда Еттисувга чекинадилар. Хун давлати айниқса шаньюй Модэ (эрамиздан аввалги 209 йил) даврида кучаяди.

Хун давлати уруғ-қабилачилик асосида вужудга келган эди. Уруғ сайланган оқсоқол томонидан бошқарилар эди. Хун давлати 24 уруғнинг уюшмасидан ташкил топган. Ҳар бир уруғнинг ўз оқсоқоли бўлган. Ана шу 24 уруғ оқсоқоллари ичидан энг обрўлиси хунларнинг шаньюйи¹ бўлган. Шаньюй мутлақ ҳоким бўлган эмас. Шаньюй аввал сайланган бўлса, кейинроқ у мерос бўлиб ўта бошлаган. Хунлар Модэ давридан бошлаб ҳарбий тартибга катта эътибор берганлар. Хоинлик қилганлар, ҳарбий интизомни бузганлар ўлимга маҳкум қилинган. Ўғирлик қилганларнинг мулки, баъзан оиласи ҳам мусодара қилинган. Ер давлатнинг асоси ҳисобланган ва ҳар бир оила ва уруғнинг ўз қишки ва ёзги яйлови бўлган. Хунларда қуллар ҳам бўлган, лекин улардан уй ишларида фойдаланилган. Асосан, урушда асир тушганлар қулга айлантирилган.

Хун эркаклари туғма жангчи бўлган, яъни уруш пайтида урушга яроқлиларнинг ҳаммаси иштирок этган. Бойишнинг асосий манбаи уруш пайтида олинган ўлжа

¹ Шаньюй — «улуғ, буюк».

бўлган. Шунинг учун уруш уларнинг ҳаётида муҳим яшаш манбаи ҳисобланган. Хун аскарлари асосан ўқ-ёй билан қуролланган. Урушда хунлар қўллаган асосий тактика тасодифан, шиддат билан ҳужум қилиб чекинишдир. Агар душман ҳужумга ўтса, хунлар ҳужумни қабул қилмай, турли томонга чекиниб, яна тўпланиб ҳужумга ўтганлар. Шунинг учун уларни ҳайдаб юбориш осон, енгил қийин, тор-мор келтириш мумкин эмас эди.

Уша даврда хун аёллари тараққий этган давлатларда, масалан, Хитой, Ҳиндистон ва Эронда бўлгани каби камситилмаган, аксинча, улар ижтимоий ҳаётда актив иштирок этганлар.

Эрамизнинг 215 йили Хитой билан олиб борилган давомли уруш натижасида ҳамда кучаяётган сяньби қабилаларининг таъсирида хунлар тўрт тармоққа бўлиниб кетади:

1. Шимолий хунлар; булар Сибирга силжиб, угор қабилалари билан аралашиб кетадилар.
2. Юэбань-сўғд таъсирида бўлган хунлар.
3. Хунно-сяньби аралаш қабилалар.
4. Хитой хунлари; булар V асрга келиб тўлиқ хитойлашиб кетадилар.

Европада гунн номи билан юритилган истилочилар асли сяньби қабилалари тазйиқидан қочиб, Урал тоғлари атрофига келиб қолган ва у ердаги угор қабилалари билан аралашиб кетган шимолий хунларнинг авлодлари эди. 150 йил давомидаги бу аралашув хунларнинг қиёфаси ва психикасини ҳам ўзгартириб юборган. 350-йилдан бошлаб гуннларнинг Европага юриши бошланади.

ТУРК ХОҚОНЛИКЛАРИ ДАВРИ

Турк этноними эрамизнинг VI асрларидан бошлаб ёзма манбаларда тез-тез тилга олина бошлайди. Томсен ва Бартольдлар томонидан аниқланишича, турк этноними дастлаб ижтимоий термин бўлган, кейинчалик халқ ва тил оиласининг атамасига айланган, яъни аввал айрим уруғ ёки қабиланинг номи бўлмаган бу сўз қабилалар уюшмасини ифодалай бошлаган ва секин-аста халқ номи — этнонимга айланган. Турк сўзининг этимологик маъноси ҳам, юқоридаги авторларнинг аниқлашича, «уюшган, бирлашган, кучли, қудратли» демакдир.

Хунларнинг ғарбга силжиши натижасида Мўғулистон территориясида ҳокимият эрамизнинг I асридан сянъби қабилалари қўлига ўтади. IV ва V асрлардан бошлаб бу ерда туркий қабилалар кучая бошлайди. Эрамизнинг биринчи минг йиллигининг иккинчи ярми Марказий Осиёда қадимги турк даври деб юритилади. Қадимги турк даври Манчжуриядан Византияга қадар бўлган территорияда вужудга келтирилган биринчи Евразия империясидан бошланади¹. Бу империянинг асосчилари Бумин ва унинг укаси Истамилар (530—531 й.) эди. Ака-ука бир-биридан мустақил ҳолда шарқда ва ғарбда ҳарбий юришлар уюштиради. 581 йили Хитой императорининг тазйиқи билан Марказий Мўғулистонда Шарқий турк империяси ва маркази Еттисувда Ғарбий турк империяси вужудга келади. Бу империяга фақат туркий тилда гаплашувчи қабилаларгина эмас, шу территорияда яшовчи мўғул, ҳинд-ёвропа, финугор тилларида гаплашувчи бошқа қабилалар ҳам турклар тазйиқи остида бирлашган эди. Шарқий турк империяси 630 йили, Ғарбий турк империяси эса 659 йили Хитой асоратига тушади. 50 йилдан сўнг Шарқий турк империясидан Хитой мустамлакачилари қувиб чиқарилади. Шарқий турк хоқонлигида ҳокимият ўғуз қабилалари қўлида эди. Шарқий турклар бир неча марта Ғарбий турклар устига муваффақиятли юриш қилдилар. Ўғуз қабилаларининг ҳукмронлиги то 745 йилгача давом этади. Бу даврга келиб уйғур қабилалари кучаяди ва Шарқий турк хоқонлигини ўғузлардан тортиб олади. Ўғузларнинг бир қисми уйғурлар билан аралашиб кетади, бир қисми эса ғарбга ва жанубга томон кетишга мажбур бўлади. Бу даврда Ғарбий турк хоқонлиги территориясидаги (Еттисув, Ўрта Осиё чегараларида) кучли қабилалардан бўлган тиргашлар араблар томонидан тор-мор этилгач, Олтой тоғлар ва Иртиш дарёси оралиғида яшовчи туркий қабилалардан бўлган қорлуқлар тиргашлар территориясини эгаллайди ва кейинроқ Қорахонийлар давлатининг вужудга келишига замин тайёрлайди.

Ғарбга силжишга мажбур бўлган ўғуз қабилалари эса Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимидаги бошқа қабилаларни бирлаштирган ҳолда ўз давлатини вужудга келтиради. Мўғулистон, Забайкалье территориясида ўз

¹ С. Г. Кляшторный. Древнетюркская письменность и культура народов Центральной Азии. «Тюркологический сборник», М., 1973, :255.

ҳукмронлигини ўрнатган уйғур қабилалари бу ерда шаҳар ҳаётини йўлга қўядилар, айрим уруғлар руда қазиш ва эритиш ишлари бўйича мутахассислашадилар. Уйғурлар ҳукмронлиги даврида маданият юксак даражада тараққий этди. Ўрхун-Енисей ёдгорликларининг асосий қисми ҳам шу даврда яратилди. Бу маданият Ўрта Осиё туркий халқлари маданиятига жуда катта таъсир кўрсатди. Уйғурлар ҳукмронлигига Енисей бўйларида яшаган бошқа туркий қабилалар — қирғизлар барҳам берди (840 й.). Мўғулистон территориясидан қувилган уйғурлар Ганьсу ва Бешбалиқда иккита янги беклик вужудга келтиради ва улар бу ерда ўтроқлаша бошлайдилар.

912 йили қирғизлар Хитой ва мўғул қабилаларининг таъйиқи остида ўз ҳокимиятини йўқотади. Бу билан ҳозирги Мўғулистон территориясида туркий тилда гаплашувчи халқларнинг ҳукмронлигига узил-кесил зарба берилади. Қирғизлар яна Енисей атрофига кетишга мажбур бўлади ва XII асрдан бошлаб ҳозирги территориясига жойлаша бошлайди.

Ўрта Осиё территориясига туркий халқларнинг кириб келиши эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик ўрталарига тўғри келади. Эрамиздан аввалги IV—III асрларда Еттисув ва Иссиққўл территориясида Сирдарёнинг нариги томонидаги саклар билан аралашган туркий усун қабилалари ҳукмронлик қилади. Эрамиздан аввалги II асрда шарқдан келган хун қабилалари усунларни енгиб, Ўрта Осиёда ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Лекин тез орада хун қабилалари сак ва усун қабилалари билан чатишиб, сингиб кетиб, Ўрта Осиё халқларининг этногенезида иштирок этади¹.

Эрамизнинг V асрида шарқдан келган бошқа қабилалар ҳужуми натижасида усунларнинг бир қисми Тяньшань ва Помирга жойлашади. Амударёнинг юқори оқимида яшаган жанубий усунлардан тоҳарлар суғдлар билан биргалиқда тожик халқи этногенезининг асосини ташкил этади. Усун қабилаларидан бўлган қанғлилар эса (улар Амударёнинг қуйи оқимида яшган) хоразмликлар этногенезида асосий роль ўйнаган. Усун қабилаларидан ҳисобланган ғарбий ўғуз қабилалари аланлар билан аралашган ҳолда туркманлар этногенезида иштирок этади. Шундай қилиб, Ўрта

¹ В. В. Гинзбург. Древние и современные антропологические типы Средней Азии. Происхождение человека и древнее человечества, М., 1951, 330.

Осиё халқларининг этногенезиси шу ерлик туб аҳоли асосида ташкил топа бошлайди.

X аср охирларида Еттисув ва Қошғарда қорлуқларнинг Қорахонийлар давлати вужудга келади ва тез орада улар Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган Сомонийлар давлатига барҳам беради (999 й.). Қорахоний Сатуқ Буғраҳон даврида ислом дини қабул қилинади. Бу даврда Хуросонда Ғазнавийлар давлати (булар ҳам туркий сулола эди) вужудга келади. Қорахонийлар билан ғазнавийлар тўқнашуви ғазнавийлар фойдасига ҳал бўлади, Мовароуннаҳрдаги жуда катта территория ғазнавийлар қўлига ўтади.

Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимида ўз давлатини вужудга келтирган ўғуз конфедерацияси шарқий турк ва маҳаллий субстратларнинг аралашувидан вужудга келган бўлиб, уларнинг ичида туркийлашган ҳинд-европа ва фин-угор қабилалари ҳам бор эди¹. X асрда Сирдарёнинг ўрта оқимида яшаган ўғуз-туркманлар орасида қиниқ қабиласидан бўлган Салжуқ уруғининг мавқеи кучаяди. Салжуқлар ислом динини қабул қилгач, мажусий ўғузларга қарши «муқаддас» уруш эълон қиладилар. Ўғузларнинг ислом динини қабул қилган қисми «туркман» номи билан атала бошлайди. Салжуқларнинг тўлиқ ғалабаси «ўғуз» номи ўрнига «туркман» номининг кенг қўлланишига олиб келади. Қипчоқларнинг кучли тазйиқи остида бир қисм ўғузлар Шарқий Европа ва Кичик Осиёга кўчиб кетади. Салжуқийлар эса тезда ғазнавийлар сулоласи ҳамда қорахонийлар сулоласига барҳам беради.

Салжуқийлар билан бирга ўғузлар Кичик Осиё ва Закавказье территориясига кириб борадилар ва борган жойларида туркийлашиш процессини кучайтириб юборадилар. Закавказье ва Кичик Осиё аҳолиси тилининг туркийлашуви бу ерларга XI—XII асрларда Салжуқийлар даврида ўғуз қабилаларининг кўплаб кириб келиши билан бошланади². Кичик Осиё ва Закавказьега ўғузлар билан бирга кўплаб қипчоқ, уйғур, қанғли қабилалари ҳам кўчиб кела бошлайди. Кичик Осиё ва Закавказьедаги маҳаллий аҳоли билан туркий ўғуз қабилаларининг аралашуви турк ва озарбайжон халқларининг шаклланишида муҳим роль ўйнади. Мўғул

¹ С. Г. Агаджанов. Огузская проблема и задачи ее изучения. «Тюркологический сборник», 1973, 11.

² Р. А. Гусейнов. Тюркские этнические группы XI—XII вв. в Закавказье. «Тюркологический сборник», 1976, 376—377.

истиноси эса Ўрта Осиё, Закавказье, Кичик Осиё халқларида бошланган туркийлашиш процессини янада кучайтирди ва тезлаштирди.

Ўрта Осиё территориясига туркий халқларнинг кириб келиши эрамиздан анча аввал бошланган бўлиб, VIII—XIII асрларда бу процесс айниқса кучаяди. Қорахонийлар давлатининг асосини ташкил қилган қорлуқ, уйғур, чигил, яғмо каби қабилалар Ўрта Осиё, жумладан, ҳозирги Ўзбекистон территориясига жойлашиб, ўтроқлаша бошлайдилар. Улар маҳаллий суғд, сак, хоразмликлар каби шарқий эронийлар билан аралашиб (бу қабилалар билан аралашиб анча олдин бошланган эди), ҳозирги ўзбек ва уйғур халқларининг этногенезига асос солдилар. Мана шу даврдан бошлаб бу ерда ҳукмрон бўлган суғд, хоразмий тиллар секин-аста ўз ўрнини туркий тилга бўшатиб бера бошлайди. Суғд ва хоразмий тиллари шаклланаётган янги туркий тилда таъсир қолдиргани ҳолда XIV асрда мутлақо истеъмолдан чиқиб кетди. Бироқ Ўрта Осиё шарқий эрон тилларидан форс ва тожик тилларида учрамайдиган баъзи элементлар ўзбек тилида учрайди. Ўзбек тилидаги айрим туркий бўлмаган сўзлар, фонемалар, суғд, хоразмий каби шарқий эрон тилларининг қолдиғи ҳисобланади. Масалан, тожик тилида ва ўзбек тилининг ўғуз, қипчоқ шеваларида фарқланадиган х ва ҳ фонемалари, дастлаб суғд ҳисобланган, кейинчалик туркийлашган шаҳар аҳолиси (масалан, Тошкент) тилида фарқланмайди. Бунга суғд ёзувида (тилида) ҳ товуши ва унинг ифодаси бўлмаганлиги ҳам асос бўлган. Ўзбек тили ва унинг баъзи шеваларидаги *арчимоқ* (хоразмийча «тозаламоқ»), *матоҳ* (хоразмийча *мадак* — «капитал»), *уй* (хоразмийча *уйак*), *бел* (язғулом¹ тилида *бел* — лопатка), *калта* (язғулом тилида ҳам шу маънода), *калла* (язғулом тилида *кал* — бош) сўзлари суғд, хоразмий тиллари материаллари асосидагина изоҳланиши мумкин.

Умуман, ўзбек халқининг ядроси юқорида номлари тилга олинган туркий ва эроний қабилаларнинг аралашуви натижасида XI—XIV асрларда шаклланди. XV асрда Шайбоний бошчилигидаги кўчманчи ўзбекларнинг кириб келиши билан шу территориядаги маҳаллий туркий тилда гаплашувчи кўпчилик аҳоли ўзбек деган ном билан атала бошланди.

¹ Язғулом тили шимолий эрон тилларига кириб, яғноб тили билан биргаликда суғд тилига жуда яқин ҳисобланади.

VII асрнинг 30-йилларида Кавказолди ва Азов денгизи бўйи чўлларида Кубань булғорлари бошчилигида кучли қабила иттифоқи вужудга келади. Бу «Буюк Булғория» давлати Қубрат даврида (VII аср ўрталари) Турк хоқонлигидан ажралиб чиқди. Бу иттифоқ туркий, фин-угор ва алан қабилаларидан ташкил топган эди. Қубрат ўлимидан кейин бу қабила иттифоқи тарқаб кетди ва туркий қабилалардан бўлган хазарларнинг кучайишига шароит туғилди. Қубратнинг ўғли Аспарух бошчилигидаги бир қисм булғорлар Дунай томонга силжидилар ва Дунай атрофидаги маҳаллий аҳолини ўзига бўйсундириб, ўзлари тез орада улар билан араллашиб кетдилар. VIII асрда ўз ерида қолган булғорларнинг бир қисми Поволжьега томон юрдилар ва IX асрда бу ерда ўз давлатига асос солдилар. Бу давлат мўғул истилоси давригача сақланди. Мўғуллар билан бирга ва улардан аввал Поволжьега жуда кўплаб туркий қабилалар келиб жойлашди. Шундай қилиб, чуваш, татар ва бошқирд халқларининг шаклланишига асос солинди. Чуваш тили эски булғор тили хусусиятларини сақлаган ва фин-угор тиллари ҳамда славян тилларининг таъсирига учраган бўлса, татар ва бошқирдлар тилига қипчоқ қабилалари тили таъсир ўтказди.

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ЁДГОРЛИКЛАР

XIX асрнинг биринчи чорагидан бошлаб Сибирь ва Мўғулистон территориясидан топилган «сирли» ёзувлар ҳақида маълумотлар учрайди. Лекин бу ёзувлар анча пайтгача ўқилмай, «сирли» бўлиб қолаверди. 1889 йили фин олимлари Енисей бўйидан топилган ёдгорликлар атласини туздилар. Чунки фин олимлари бу ёзувлар улар ўқилгунга қадар фин халқи ўтмишига тааллуқли деб ҳисобладилар. Бу текстларни биринчи бўлиб 1893 йили даниялик олим Вильгельм Томсен ўқиб чиқди. Рус олими В. В. Радлов эса Томсен кашфиётига суянган ҳолда йирик ёдгорликларни биринчи бўлиб ўқиб чиқиш шарафига муяссар бўлди. Булар турк хоқонликлари даврида хонлар, саркардалар қабри устига туркий тилда ёзилган ёдгорликлар эди. Ўрхун-Енисей ёдгорликлари ичида энг машҳурлари Қул тегин, Тонюқуқ, Билқа Қоғон, Моюн Чору каби хон ва саркардалар шарафига битилган ёдгорликлардир.

Бу ёдгорликлар, асосан, тошларга ўйиб ёзилган, уларда хоқонликлар давридаги туркий халқларнинг ҳаёт тарзи, давлат тузилиши, дини ҳақида маълумот

берилган. Бу ёдгорликлар Урхун-Енисей дарёлари атрофидан топилгани сабабли Урхун-Енисей ёзуви ёдгорликлари деб номланади. Урхун-Енисей ёзувининг кашф қилиниши Узоқ Шарқ ва Мўғулистон аҳолиси фақат хитой маданияти таъсирида бўлган деган фикрга узил-кесил зарба берди.

Урхун-Енисей ёзувининг келиб чиқиши ҳақида турли фикрлар мавжуд: баъзилар уни арамей ёзувлари билан боғласа, баъзилар қадимги туркий тамғалар билан боғлайдилар. Асли Урхун-Енисей ёзуви фонографик ёзув бўлиб, унда (айрим вариантланишлардан қатъи назар) 35 белги мавжуд. Ёзув ўнгдан чапга қараб ёзилади ва ўқилади. Ҳар бир ҳарф бир-бирига қўшилмай алоҳида ёзилади. Баъзан битта товушни ифодалаш учун бир нечта белги қўлланган. Унли товушларда эса тўртта белги саккизта унли товушни ифодалаш учун хизмат қилган:

┆┆	а, а (э)	>>	о, у
┆┆	и, ы	№№	ө, ў

Унлиларни ифодаловчи ҳарфлар сўз бошида ва ўртасида кўпинча тушириб қолдирилган:

┆┆	лп- а л п	№№	тғ- т а ғ
----	-----------	----	-----------

Ундошлар қаттиқ ва юмшоқ вариантларга эга бўлган, шунинг учун юмшоқ ундош учун алоҳида белги, қаттиқ ундош учун алоҳида белги қўлланган:

┆┆┆	-бинг (минг)	№№	-бен (мен)
-----	--------------	----	------------

Юмшоқ ва қаттиқ вариантларга эга бўлмаган ундошлар учун, асосан, битта белги ишлатилган:

┆-ш, ┆-п, ┆-нг, №-м.

Урхун-Енисей ёзувида кетма-кет келган иккита ундош товушни битта ҳарф орқали ифодалаш ҳоллари ҳам мавжуд:

М-лт, ∞∞ -нм, № -нч

Фонетик хусусиятлари. Урхун-Енисей ёзуви ёдгорликларида ҳозирги кўпгина туркий тиллар учун характерли бўлган палатал сингармонизм мавжуд. Лабиал сингармонизм ёдгорликларда мунтазам учрамайди, яъни баъзи ҳолларда унга амал қилинмайди. Ундошлар сўзнинг бошида кетма-кет келмайди. Сўз ўртасида ва охирида сонор товушлар билан жарангсиз ундошларнинг кетма-кет келиши характерлидир: *кунтуз, кучлиг, ўрт, келти*.

Сўз охирида **ғ** ва **г** ундошлари сақланади *тағ, элиг* (эллик). Ундошлар геминацияси жуда кам учрайди: *отуз, тоқуз, сакиз*.

Интервокал позицияда жарангсиз ундошларнинг жаранглилашуви ҳам бу давр учун характерли эмас: *сақинип* (ўйлаб), *тоқуз, йорипан* (юрибон).

Урхун-Енисей ёзуви ёдгорликларида ҳозирги туркий тилларда **й** қўлланадиган ўринларда **д** товуши ишлатилган: *адақ, адғир, йадақ* (йайақ), *қоди* (қуйи), *бод* (бўй), *қод* (қўй), *бедиз* (безак), *едгу* (эзгу).

Ҳозирги туркий тилларда **м** ишлатиладиган ўринларда (сўз бошида) ёдгорликларда, асосан, **б** қўлланилган: *банган* (менга), *бунг* (мунг), *бенгу* (мангу), *бинг* (минг), *бин* (мин).

Морфологик хусусиятлари. Урхун-Енисей ёдгорликларига хос морфологик хусусиятлар қуйидагилар:

Жўналиш келишиги **-қа** формасидан ташқари, **-гару, -гару** каби мураккаб формага ҳамда **-а** формасига эга: *илгару, йоқару, оғлима, будунима*.

Тушум келишигининг **-ни, -ин** формаларидан ташқари, **-иғ, -иг** формалари ҳам бор: *будуниғ* (халқни), *ташиғ* (тошни).

Бу даврда алоҳида восита келишиги формаси ҳам бўлган — **-н, -ин:** *йайин* (ёз давомида), *кўлукин* (қора моли воситасида).

Мураккаб сонларнинг жойлашиши ҳам ҳозирги туркий тиллардан фарқ қилади. Бунда аввал бирлик, кейин ўнлик сонлар келади: *йети йегирми* — (ўн етти), *бир ўтуз* (йигирма бир).

Феълнинг сифатдош формаси **-миш, -дук, -таги, -иғма** формаларига ҳам эга бўлган: *йаратмиш* (яратилган), *қалмиш* (қолган), *қишладуқда* (қишлаганда), *болтуқда* (бўлганда), *ўлтаци* (ўлаётган), *олуртаци* (ўтирган), *битигма* (ёзувчи, ёзаётган), *келигма* (келатган).

Равишдош формаларидан бири **-пан** бўлган: *йорипан* (юриб, юрибон), *тутипан* (тутибон).

∫ 1 X	Аа Ее	Н ^М N ^М	Нь ьь
∫ ∫	Бб	Ч 1	И
∫ ∫ ∫	Бь бь	3	Ии ни
∫ 1 1 1 1 1	Гг	⊙ ⊙ ⊙	Ит ит
€ ∫	Гг	∫ ∫	Ич ич
∫ ∫ ∫ ∫	Дд	> >	Оо Уу
Х	Дь дь	М N	Öö ŸŸ
Ч 1	Зз	1	Пп
М	Ыы	Ч 1	Рр
Д ∫	Ий	∫ ∫	Рь рь
9	Иь иь	∫	Сс
∫ ∫ ∫ ∫	Кк		Сь сь
∫ ∫ ∫	Кк	∫ ∫	Тт
∫	Лл	И	ТЬ ть
∫	Ль ль	∫ ∫	Чч
М	Лт лт	∫ ∫ ∫	Шш
∫	Мм	: ажратиш белгиси	
)	Нн		

Ҳозирги ўзбек тилида мустақил қўлланиши жуда чегараланган **-а** равишдош формаси у пайтда мустақил ишлатилган: *тута* (тутиб), *баса* (босиб, боса). Булардан ташқари, равишдошнинг **-у**, **-ю**, **-и** формалари ҳам мавжуд бўлган: *али* (олиб, ола), *қоди* (қўя қўйиб), *бошлайу* (бошлаб), *кору* (кўриб).

Феълнинг шарт майли **-сар** шаклида келади: *барсар* (борса), *тодсар* (тўйса).

Ўтган замон ясовчидан кейин биринчи шахснинг кўплик формаси учун **-миз** аффикси қўлланган: *қорқмадимиз* (қўрқмадик), *сунғусдимиз* (урушдик).

Ўрхун-Енисей ёзуви ёдгорликлари тилидаги сўзларнинг жуда катта қисми (90% атрофида) айрим фонетик ўзгаришларга учраган ҳолда ҳозирги туркий тилларда қўлланилмоқда. Баъзилари ҳозирги туркий тилларда умуман ишлатилмайди: *укуш* — кўп, *йонт* — от, *будун* — халқ, *орунг* — оқ, *йаблақ* — ёмон, *су* — лашкар, *ўдуш* — сутка.

Умуман, Ўрхун-Енисей ёдгорликлари туркий тилда гаплашувчи халқларнинг тарихини ва тил тараққиётини ўрганишда муҳим манба саналади. Бу ёзув ёдгорликлари VI—XI асрларда Мўғулистондан бошлаб то Дунай бўйларигача яшаган халқлар томонидан яратилган. Шунинг учун бу ёдгорликлар барча туркий халқларнинг муштарак мероси ҳисобланади.

Ўрхун-Енисей ёзуви туркий қабилаларнинг асосий ёзуви бўлиб турган бир пайтда, иккинчи туркий ёзув — уйғур ёзуви вужудга келди. Бу ёзув суғд ёзуви таъсирида шаклланиб, уйғурларнинг манихейчилик динини қабул қилиши билан боғланади. Бу ёзув уйғурлардан мўғулларга ўтди ва XV асргача Қошғарда ҳамда Ўрта Осиёда араб ёзуви билан бир қаторда ишлатилиб келинди.

Ўрта Осиёдаги маданий территорияларни босиб олган Қорахонийлар, ислом динини қабул қилиш билан биргалликда, маҳаллий туркий эроний халқларнинг юксак маданиятини ҳам ўзлаштирдилар. Уйғур ва туркий, эроний маданий марказлар Қорахонийлар қўли остида бирлашгач, шарқда маркази Баласағун ва Қошғар бўлган, ғарбда маркази Хоразм бўлган адабий тил вужудга келди¹. Бу ҳар икки адабий тилнинг вужудга келишида уйғур ёдгорликлари тилининг таъсири катта эди, лекин таянч маданий марказларнинг таъсири се-

¹ Н. А. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, 167.

зиларли бўлмади. Бу ҳолат қорлуқ-уйғур адабий тилида ёки қорахонийлар адабий тилида ёзилган Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик» асари тили билан ўғуз-қипчоқ ёки Хоразмий туркий адабий тилида ёзилган Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» асарининг тилини солиштирганда яққол кўринади. Бу асарлар тили, айниқса «Ҳибатул ҳақойиқ»нинг тили эски ўзбек тилига яқинлиги билан характерланади. Гарчи Қорахонийлар ва Ғазнавийлар даврида Ўрта Осиёда давлат ва илм-фан тили сифатида форс-тожик тили қўлланган бўлса ҳам, бу даврда эски туркий тилда ҳам анчагина асарлар вужудга келди. Юқоридаги асарлардан ташқари, Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикмат»и, Рабғузийнинг «Қиссасул анбиё»си «Тафсир», «Ўғузнома»лар ҳам шу тилда ёзилган. М. Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида ҳам асосан шу тил фактлари акс этган. Бу асарларнинг тили туркий тиллар тараққиётидаги учинчи давр — эски тил даври бўлиб, XI—XIII асрларни ўз ичига олади.

Олтой ва хун даврларидан кейинги туркий тиллар тараққиёти, асосан, қуйидагича даврлаштирилади: 1) энг қадимги туркий тил (бу VI асргача бўлган даврни ўз ичига олади; бу даврдаги ёзма ёдгорликлар бизгача етиб келмаган); 2) қадимги туркий тил (VII—XI асрлар, бунга Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликлари тили киритилади); 3) эски туркий тил (XI—XIII асрлар, бунга «Қутадғу билик», «Ҳибатул ҳақойиқ», «Қиссасул анбиё» каби асарлар тили киритилади); 4) ўрта туркий тил (XIV—XIX асрлар, бу алоҳида-алоҳида туркий адабий тилларнинг шаклланиш давридир); 5) янги туркий тил (XX аср бошларидан ҳозиргача бўлган даврни ўз ичига олади).

Эски туркий тил айрим туркий халқлар адабий тилининг шаклланишида замин бўлди. Шу жумладан, антропологик жиҳатдан Ўрта Осиё дарёлар оралиғи ирқига мансуб (ўша пайтларда турк номи билан юритилган) аҳолининг халқ сифатида шаклланиши ҳам X—XI асрларга тўғри келади. Кейинги асрларда эски ўзбек тилида тобора кўпроқ адабий асарлар яратила бошлайди. Эски ўзбек адабий тилида (баъзан чигатой тили ҳам дейилади) қорлуқ-уйғур, ўғуз-қипчоқ тил хусусиятлари ҳамда эроний ва араб тилларининг кўпгина лексик хусусиятлари акс этган. Кейинроқ, Алишер Навоий ижоди даврида, ўғуз-қипчоқ ва қорлуқ-уйғур элементлари синтези асосида ягона эски ўзбек адабий тили вужудга келди.

Қорлуқ-уйғур ва ўғуз-қипчоқ адабий тиллари эски ўзбек адабий тилининг ва бошқа туркий тилларнинг шаклланишида асосий манба бўлиб хизмат қилди.

ТУРКИЙ ТИЛЛАРНИНГ ТОВУШ СИСТЕМАСИ

Ҳар бир тил оиласининг бошқа тил оилаларидан ажратиб турувчи хусусиятлари мавжуд. Масалан, туркий тиллар оиласи учун хос бўлган сингармонизм, сўз бошида ундошларнинг кетма-кет кела олмаслиги, ўзакнинг ўзгармаслиги, гап бўлақларининг жойлашиш тартиби каби хусусиятлар уни бошқа тил оилаларидан фарқлаб туради. Мана шундай тил хусусиятларининг йиғиндиси шу тил оиласининг тил қурилиши дейилади. Тил оиласининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида гапирилганда, муайян давр назарда тутилади, чунки тилга хос хусусиятлар қотиб қолган, доимий бўлмай, ўзгарувчандир. Бироқ шуни ҳам назарда тутиш керакки, турли тиллардаги ўхшаш ҳодисалар доимо унинг бир манбадан келиб чиқишига боғлиқ бўлмайди. Генетик қариндошлик натижаси бўлган умумий ўхшаш ҳодисаларни тасодифий ўхшаш ҳодисалар ҳамда тилларнинг бир-бирига таъсири натижасида вужудга келган ўхшашликлардан фарқлаш керак.

Туркий тилларни бир тил оиласига бирлаштирувчи ва бошқа тил оилаларидан фарқловчи хусусиятларидан бири лексик составининг бир-бирига жуда яқинлиги ва грамматик қурилишининг ўхшашлигидир. Шунинг учун чуваш ва ёқутлардан бошқа ҳамма туркий халқ вакиллари ўз она тилларида гаплашганларида бир-бирини муайян даражада тушуна олади.

Туркий тилларнинг унлилар системаси

Дунёдаги барча тилларда бўлгани каби туркий тилларда ҳам унли ва ундошлар оппозицияси мавжуд.

Ҳозирги туркий тилларда унли ва ундош товушлар миқдори бир хил эмас. Баъзи туркий тилларда унлиларнинг миқдори 20 тадан ортиқ (масалан, тува, гагауз, чулим-татар тилларида), кўпчилигида 8 та (ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳатто 6 та). Ундош товушлар миқдоридан эса бунчалик катта фарқ йўқ. Туркий тиллар фонетикасига бағишланган асарларда ундошлар миқдори 20 тадан кам кўрсатилмаганидек, 30 тадан ортиқ ҳам қайд қилинмайди.

Ҳозирги туркий тилларнинг деярли ҳаммасида ҳар

бир унли пайдо бўлиш ўрнига кўра оппозиция ҳосил қилади (ҳозирги ўзбек адабий тили бундан мустасно), яъни олд қатор унлилар ва орқа қатор унлилар ўзаро фарқланмайди:

Орқа қатор унлилар Олд қатор унлилар
ä, ö, ŷ, й а, о, у, и

Бу саккизта унли, В. В. Радловнинг фикрича, умумтуркий боботил даврида ҳам мавжуд бўлган.

Туркий тиллардаги сингармонизм ҳодисаси унлиларнинг мана шу типда бир-биридан фарқланишига асосланади.

Сингармонизм ҳодисаси олдинги бўғиндаги (ёки ўзакдаги) унлига кейинги бўғиндаги (ёки бўғинлардаги) унлиларнинг, баъзан ундошларнинг артикуляция ўрни ва усулига кўра мослашувидир. А. М. Шчербак таъкидлаганидек, бир бўғинли сўзлардаги унли сифат жиҳатидан доимий ва мустақил бўлиб, кўп бўғинли сўзлардаги кейинги унлилар эса биринчи бўғинга мувофиқлашади. Масалан: *бар-ған-лар*, *көл-гә*, *қол-ға* (ўзбек тили қипчоқ шевалари), *йўқ* — *сёлтмак* (озарбайжон тили).

Бу мисолларнинг биринчиси ва учинчисининг биринчи бўғинида орқа қатор (қаттиқ) унли бўлгани учун кейинги бўғинларда ҳам шундай унлилар келган. Иккинчи ва тўртинчи мисолларнинг биринчи бўғинида олдинги қатор (юмшоқ) унли бўлгани учун кейинги бўғинлардаги унлилар ва ундошлар унга мослашган. Сингармонизмнинг бу кўриниши палатал ёки танглай сингармонизми деб юритилади. Палатал сингармонизмда биринчи бўғин унлиси мустақил бўлиб, кейинги бўғиндаги унлилар унга тобе бўлади, яъни биринчисига мослашади.

Ҳозирги туркий тилларда лабиал сингармонизм ҳам мавжуд: биринчи бўғинда лабланган унли келса, кейинги бўғинларда ҳам лабланган унлилар келади. Масалан: *көлдөр* («кўллар» қирғиз тили), *колу* («қўли» турк тили).

Сингармонизмнинг бу икки кўринишидан биринчиси энг қадимги бўлиб, у туркий боботил даврига бориб тақалади. Туркий тиллар оиласига мансуб бўлган ҳозирги уйғур тилида сингармонизмнинг бошқа кўриниши ҳам мавжуд. Бу тилнинг ўзига хос хусусияти асл туркий бир бўғинли сўзларда (баъзан кўп бўғинли сўзларда ҳам) кейинги бўғиндаги тор и унлиси таъсирида

ундан олдинги бўғиндаги кенг **а** унлиси тораяди, **а** товуши **э**, и товушига ўтади: *баш — беши, бала-балиси*.

Бу ҳодиса тескари сингармонизм деб аталади. Тескари сингармонизм, уйғур тилидан ташқари, ўзбек тилининг Наманган ва Уйчи шеваларида ҳам учрайди: *белиқ (балиқ), жой — жейим, том — теминг, янги — энги*¹.

Палатал сингармонизм кўп бўғинли сўзларнинг охириги бўғинларида ўз кучини йўқотиши мумкин: кейинги бўғинлардаги унли биринчи бўғиндаги унлига артикуляция ўрнига кўра мослашмай қўяди. Бунга, биринчидан, бўғиннинг кўпайиши ва таъсир ўтказувчи марказдан — ўзакдан узоқлашиш, иккинчидан, сингармонизм қондасига бўйсунмайдиган айрим аффиксларнинг мавжудлиги сабаб бўлади. Масалан, туркман тилида: *біләдур, білмайдуран*; турк тилидаги **-даш, -истон, -ки, -йор**; чуваш тилидаги **-сәм, -е** каби аффикслар таркибидаги унлилар сингармонизмга бўйсунмайди.

Туркий ўзақлар таркибидаги унлилар туркий тилларда, ҳатто бир туркий тил доирасида бир хил бўла бермайди: айни бир сўзнинг биринчи бўғини бир туркий тилда ёки шевада олдинги қатор унлиси, иккинчи туркий тилда (шевада) орқа қатор унлиси келиши мумкин. Бундай ҳодиса туркологияда сингармонистик вариантлар деб юритилади (агар у сўз маъносига таъсир қилмаса). Масалан, қадимги уйғур тилида *алп — әлп*; қорақалпоқ тилида: *тырна — тирна*, қирғиз тилида: *чомул — чөмүл*, қозоқ тилида: *шай — шәй*, озарбайжон тилида: *окуз — өкүз*¹.

Туркий тиллардаги лабиал сингармонизм унли ҳосил бўлишида лабнинг иштирокига асосланади: **о, ө, у, ў** унлилари лабланган, **а, ә, ы, и** унлилари лабланмаган унлилардир. Масалан, туркм. *дүйдөрө* (туяларга), *оғлонлоро* (ўғилларга), қирғиз, *көпөлок* (капалак), *түндө* (тунда), *көлдөрүңүздүн* (қўлларингиздан). Лабиал сингармонизм айниқса қирғиз тилида яққол ифодаланган. Сингармонизмнинг бу тури ўғуз группа ва қипчоқ группа тилларда анча тараққий этган. Чуваш, ўзбек, хакас каби туркий тилларда деярли йўқ даражада.

Туркий тилларнинг ичида ҳозирги ўзбек адабий тили сингармонизмнинг бутунлай йўқлиги билан ажралиб туради. Ўзбек тилига оид дастлабки ёзма ёдгорликлар тилида, Лутфий, Атоий, Саккокий, Алишер Навоий

¹ Ўзбек диалектологиясидан материаллар, II қисм, Гашкент, «Фан», 1961, 248-бет.

асарларида сингармонизмнинг бузилиш ҳоллари учрайди. Бу ўзбек тилида сингармонизмнинг бузилиши ўзбекларнинг халқ сифатида шаклланиш жараёни билан бир даврда бошланган деган фикрга олиб келади. Ўзбек тилида сингармонизмнинг бузилиши, биринчи навбатда, ўзбек тилининг ички тараққиёти асосида юз берди. Буни бошқа туркий тиллардаги сингармонизмга бўйсунмайдиган аффикслар, сингармонистик вариантларнинг мавжудлиги ҳам кўрсатади. Бироқ бу процесснинг тезлашишида суғд, хоразмий, сӓк ва тожик каби шарқий эроний тилларнинг ҳам роли катта бўлган. Бу тил вакиллариининг жуда катта қисми туркий қабила-лар билан аралашishi, узоқ вақт икки тиллиликнинг ҳукм суриши оқибатида туркий тилнинг (эски ўзбек тилининг) фонетикаси, лексикаси, грамматикасида айрим ўзгаришлар пайдо бўлди. Қисқа қилиб айтганда, туркий асосда бузила бошлаган сингармонизмнинг бутунлай йўқолишида шарқий эроний тиллар ва араб тили катализаторлик ролини ўйнади.

Туркий тилларнинг бир қанчасида, жумладан, олтой, гагауз, қирғиз, тува, туркман, ёқут каби тилларда ва ўзбек тилининг Қорабулоқ шеvasида унлилар узун ва қисқалиги нуқтаи назаридан бир-биридан фарқ қилади. Бу фонологик фарқ бўлиб, маънони фарқлаш учун хизмат қилади. Масалан, Қорабулоқ шеvasи: *a : t* — исм, *at* — от (ҳайвон), *a : ч* — қорни оч, *ач* — эшикни оч.

Булар бирламчи чўзиқ унлилар ҳисобланиб, улар ўша сўз таркибида азалдан чўзиқ ҳолда мавжуд. Ҳозирги туркий тилларда сўздаги айрим фонетик ўзгаришлар натижасида вужудга келган чўзиқ унлилар ҳам мавжуд. Масалан, уйғурча *o : ғақ* (ўроқ), *o : дак* (ўрдак) каби сўзларда биринчи унли чўзиб талаффуз қилинади. Бундай унлилар туркологияда иккиламчи чўзиқ унлилар деб юритилади.

Ийрик турколог олимлардан Е. Д. Поливанов, Е. Лигети ва бошқалар бирламчи чўзиқ унлилар туркий боботил даврида ҳам мавжуд бўлган деган фикрни билдирадilar. Чўзиқ унлилар мўғул тилларида ҳам учрайди ва чўзиқ бўлмаган унлилар билан фонематик оппозиция ҳосил қилади: *цас* (қор), *цаас* (қоғоз), *йр* (оила), *йўр* (уя).

Ҳозирги туркий тилларда унлилар мослиги. Ҳар бир тил оиласида бўлгани каби, туркий тиллар орасида ҳам унлилар мослиги мавжуд. Товуш мослиги деганда бир

¹ М. А. Черкасский. К вопросу о генезисе сингармонистических вариантов и параллелизмов в тюркских языках, ВЯ, 1960, № 4.

қариндош тилдаги бирон бир товушга иккинчи қариндош тилдаги бошқа бир товушнинг мунтазам ҳолда мос келиши тушунилади. Масалан, ўзбек тилидаги э товушига татар тилида и товуши мос келади: *кел//кил, эт//ит, бет//бит* каби ёки ўзбек тилидаги э товушига озарбайжон тилидаги а товуши мос келади: *мен//ман, кел//гал, элик//алли* каби.

Ҳозирги туркий тиллар ичида чуваш тили ўзининг фонетикаси (айниқса, лексикаси) жиҳатидан алоҳида ажралиб туради. Шунинг учун бошқа туркий тиллар билан чуваш тили унлиларининг мослигини солиштириш диққатга сазовордир. Бошқа туркий тиллардаги а унлисига кўпинча ҳозирги чуваш тилида у унлиси мос келади:

Бошқа туркий
тилларда:

Чуваш тилида:

бар//пар
қаз//ғаз
атла//ҳатла
јат
балиқ
байан
алти

пур (бор)
хур (ғоз)
ут (ҳатламоқ)
јут (ёт)
пула (балиқ)
пујан (бой)
улт (олти)

Товуш мослиги муайян қонуният асосида содир бўлади. Товуш мослигининг кашф қилиниши билан (Р. Раск томонидан 1818 йилда кашф қилинган) тарихий фонетика вужудга келди. Тарихий фонетика тилдаги товушлар тараққиёти қонуниятларини ўрганувчи фандир. Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, ўзбек тилидаги э, татар тилидаги и, озарбайжон тилидаги а товушлари туркий боботилдаги бир товушнинг, баъзан ҳар хил вазиятдаги турли товушларнинг тараққиёти натижасидир. Бундай товушлар мослиги тил тараққиётига хос маълум бир давр, яъни синхроник нуқтаи назардан белгиланади. Товуш мослиги бир тилнинг ёки қариндош тилларнинг турли даврдаги ҳолати, яъни диахроник нуқтаи назардан ҳам белгиланиши мумкин. Масалан, Алишер Навоий давридаги у товушига ҳозирги тилимизда маълум позицияда а товуши мос келади: *турур — турар, келур — келар, билур — билар*.

Туркий тилларнинг
ундошлар системаси

Туркий тилларнинг ундошлар системасида ҳам ўзига хос хусусиятлар мавжуд. Ундошларнинг ҳар бир туркий тилда ўзига хос хусусиятлари бўлиши билан бирга, умумий, ўхшаш томонлари ҳам кўп. Маса-

лан, туркий тилларда ундошлар сўз составида қўлла-
ниш позицияси нуқтаи назаридан ўзаро фарқланади.
Соф туркий сўзлар сонор товуш билан бошланмайди
(бундай сўзлар учраса, улар бошқа тилдан ўзлашган
ёки кейинги фонетик тараққиёт натижасида юзага кел-
ган бўлади). Сонорлар кўпроқ сўзнинг охириги қисмида
учрайди. Сонор бўлмаган ундошлар эса сўзнинг боши-
да ҳам, охирида ҳам келаверади. Бу ҳодиса туркий
тиллар тарихининг энг қадимги даврларида кучли бўл-
ган. Туркий боботил ва ундан кейинги даврларда ҳат-
то жарангли ундошлар ҳам сўз бошида жуда кам қўл-
ланган. Умуман, туркий тиллар тараққиётида сўз
бошида жарангли ундошларни ишлатишдан қочиш ха-
рактерли ҳол бўлган. Масалан, проф. А. Шчербак тик-
лаган бир бўғинли туркий боботил ўзаклари ичида *на*
(нима) ўзагидан бошқа бирорта сонор ёки жарангли
ундош билан бошланган ўзак учрамайди (бундан *й*
билан бошланган ўзаклар мустасно). Ҳозирги туркий
тилларда жарангли ундошлар билан бошланадиган
ўзаклар фонетик ўзгаришлар натижасида ҳосил бўл-
ган иккиламчи ҳодисадир.

Сўз бошида жарангсиз ундошларнинг жаранглилашу-
ви туркий тилларнинг ҳаммасида бир хил содир бўл-
майди. Баъзи туркий тилларда бу процесс жуда тор дои-
рада воқе бўлиб, бошқаларида эса жуда кенг тус бўлган.

Туркий тилларнинг ўғуз группасида (туркман, турк,
озарбайжон тилларида) сўз бошида ундошларнинг жа-
ранглилашуви кенг тарқалган; бошқа туркий тилларда
сўз бошида келадиган **к, п, т** каби жарангсиз ундошлар
ўрнида бу тилларда **г, б, м, д** жарангли ундошлари
келади. Масалан, ўзбек тилидаги *кел, кўр, тоғ, тош*
сўзлари озарбайжон тилида *гал, гўр, дағ, даш* кўри-
нишига эга. Сўз бошида ундошларнинг жаранглила-
шуви қорлуқ, қипчоқ тилларида ҳам учраб туради.
Масалан, ўзбек тили ва унинг диалектларида бир сўз-
нинг *тераза — дераза, токча — дакча, тала — дала* каби
жарангсиз ва жарангли товуш билан бошланувчи ва-
риантлари мавжуд; қозоқ тилида *байгі* (пойга), *диір-
мен* (тегирмон) каби сўзлар жарангли товуш билан
бошланади. Сўз бошида жарангсиз ундошларнинг кўп-
роқ сақланиши Сибирь ареалидаги туркий тиллар ва
чуваш тили учун характерли ҳодисадир.

Туркий тилларга хос фонетик ҳодисалардан бири
сўз ўртасидаги жарангсиз ундошларнинг интервокал
позицияда жаранглилашувидир. Шу нуқтаи назардан
туркий тилларни икки группага бўлиш мумкин: 1) бир

бўғинли сўзлар таркибида жаранглилашув содир бўладиган туркий тиллар; 2) бир бўғинли сўзлар таркибида жаранглилашув содир бўлмайдиган туркий тиллар.

Биринчи группа тилларда бир бўғинли ўзакларга унли билан бошланувчи аффикс қўшилса, ўзак охиридаги жарангсиз ундош жаранглилашади. Масалан, хакас тилида: *пас — пазы* (бош — боши), *ат — ади* (от оти); тува тилида: *ас — азып* (осиб); қозоқ тилида: *шық — шығиб* (чиқиб), *тік — тігиб* (тикиб), *қап-қабьы* (қопи); татар тилида: *ақ — ағым* (оқим) каби.

Иккинчи группа тилларда бир бўғинли ўзакларда ҳар қандай шароитда ҳам жарангсиз ундош сақланади. Масалан, ўзбек тилида: *от — оти, эк — экиб, оқ — оқиб*. Лекин бу тилларда кўп бўғинли сўзларнинг охиридаги **қ, к, п** жарангсиз ундошлари интервокал позицияда жаранглилашади; ўзбек тилида: *ўртоқ — ўртоғи, ўсимлик — ўсимлиги*; уйғур тилида: *язлиқ — язлиғи* (ёзлиги), *аяқ — айғим* каби. Бундай жаранглилашув ундошлардан кейин эгалик аффикси қўшилгандагина содир бўлади, бошқа ҳолларда эса улар жарангсизлигича қолади: *қишлоқи, ўйноқи, кўникиб, қизиқиб* каби. Қорлуқ ва ўғуз группа тилларига бошқа тиллардан кирган сўзларда ҳам бу ундошлар жаранглилашмайди.

Туркий тилларда айрим жарангли ундошларнинг (масалан, **б, д**, ундошларининг) сўз охирида келиши ниҳоятда чегараланган; шунинг учун ўзбек тилига бошқа тиллардан жарангли ундошлар билан тугаган сўз қабул қилинса, бундай ундош жарангсизлашади. Масалан, ўзбек тилида: *китоп, ёт* (китоб, ёд), уйғур тилида: *жавоп*, қрим-татар тилида: *шарап*, қозоқ тилида: *мектеп* каби. Бу сўзларга унли билан бошланадиган аффикс қўшилса, улар яна жаранглилашади: *китоби, ёдида, жавоби, шароби, мектеби* каби.

Туркий тилларнинг консонантизмида турли-туман мулоҳазалар туғилишига сабаб бўлган ҳодисалардан бири ундошлар геминациясидир. Ундошлар геминацияси асли ундошнинг миқдор жиҳатдан ўзгариб, чўзиқ товушга ўтиши, яъни иккиланишидир. Ёзувда бундай ундошлар иккита бир хил ҳарфни кетма-кет ёзиш билан акс эттирилади. А. Шчербакнинг фикрича, интервокал позицияда ундошлар жаранглилашуви мавжуд бўлган тиллардагина геминатлар бўлиши мумкин. Интервокал позицияда ундошларнинг жаранглилашуви эса деярли ҳамма туркий тилларга хос. Демак, туркий боботил даврида ҳам ундошлар геминацияси мавжуд бўлган.

Ундошлар геминациясининг ассимиляция натижасида вужудга келиши туркий тилларда энг кўп тарқалган: ўзбек тилида: *етти* (етди), *шахарри* (шахарни); қумиқ тилида: *минни* (минди), *уланна* (ўғлонда); қозоқ тилида: *атти* (отни), *солдаттар* (солдатлар) каби.

Геминат товушларнинг ўзак таркибида учраши туркий тилларда бир хил эмас. Қорлуқ, ўғуз ва булғор группа тилларида бундай товушлар анча кўп учраса, қипчоқ группасида ва Сибирь ареалидаги тилларда (ёқут тили бундан мустасно) бу ҳодиса кам учрайди ёки мутлақо учрамайди. Масалан, ўзбек тилида: *тўққиз*, озарбайжон тилида: *доғғуз*, чуваш тилида: *таххар*, қозоқ тилида: *тоғуз*, қирғиз тилида: *тоғус*.

Туркий тилларда синхрон нуқтан назардан ундошлар мослиги. Туркий тиллар фонетик жиҳатдан ўзаро жуда яқинлигига қарамай, ҳар бир группа туркий тиллар ва алоҳида олинган туркий тил ўзига хос фонетик тараққиёт жараёнига эга. Шунинг учун туркий боботилда айни бир ундош бўлгани ҳолда, конкрет туркий тилларда бошқа-бошқа ундош қўлланила бошлаган. Бу жиҳатдан айниқса **й-ж-д-ч** ундошларининг қўлланиши характерлидир. Қиёсланг:

ўзбек	туркман	қозоқ	олтой	тува
тилида:	тилида:	тилида:	тилида:	тилида
<i>йил</i>	<i>йил</i>	<i>жил</i>	<i>дйил</i>	<i>чил</i>
<i>йўқ</i>	<i>йоқ</i>	<i>жоқ</i>	<i>доқ</i>	<i>чоқ</i>

Мисоллардан кўриниб турибдики, қорлуқ ва ўғуз группа тилларида сўз бошида келадиган **й** товуши ўрнида қипчоқ ва Сибирь группа тилларида **ж, д** ва **ч** товушлари қўлланади.

Қорлуқ, қипчоқ ва Сибирь туркий тилларида сўз бошида келадиган **к, т** товушлари ўрнида ўғуз тилларида **г, д** товушлари ишлатилади, яъни **г, д** товушлари **к, т** товушларининг функциясини бажаради:

ўзбек т.: озарб. т.: уйғур т.: туркм. т.:

<i>кел</i>	<i>гал</i>	<i>кал</i>	<i>гел</i>
<i>тсиш</i>	<i>даш</i>	<i>таш</i>	<i>даш</i>

ёқут т.: татар т.: бошқирд т.:

<i>кэл</i>	<i>кил</i>	<i>кил</i>
<i>тас</i>	<i>таш</i>	<i>таш</i>

Булардан ташқари, туркий тилларда **ш — с** (ўзб. *тош* — қоз. *тас*), **с — х** (ўзб. *сен* — бошқ. *ҳин*), **й, н**

(Ўзб. *янга* — шор. *нэна*, ўзб. *ёмон* — сагай. *наман*) каби ундошлар мослиги ҳодисаси ҳам мавжуд.

Туркий тиллар фонетик мосликлари орасида энг диққатга сазовори ротацизм ва ламбдаизм ҳодисасидир. Ротацизм *ё* товушининг *р* товуши билан мослиги бўлса, ламбдаизм *ш* товушининг *л* товушига мослигидир.

Ротацизм ва ламбдаизм чуваш тили билан бошқа туркий тиллар ундош товуш мослигида яққол намоён бўлади. Масалан, ўзбек тилидаги *юз, эз, тўққиз, қозон, кўз, эшик, эшит, етмиш, олмиш* сўзлари чуваш тилида *сер ир, таххар, хуран, кёр, алāk* (дарвоза), *илт, сит-мел, утмал* кўринишларига эга. Бу жиҳатидан чуваш тили мўғул тилларига анча яқинроқдир. Мўғул тиллари билан бошқа туркий тиллар орасида ҳам *л — ш* мослиги мавжуд (*танил — таниш*). Бу ҳолат чуваш мўғул контакти анча узоқ вақт давом этганидан далолат беради.

Ротацизм ва ламбдаизм қолдиқлари бошқа туркий тилларда ҳам учраб туради: ўзбек тилида: *семир — семиз, кўрар — кўрмас, сергак — сез*; озарбайжон ва туркман тилларида: *дэшик — дэлик* (тешик); бошқирд тилида: *қашик, қалақ* (чоё қошиқ).

Юқорида қорлуқ ва қипчоқ группа тилларида *й — ж* мослиги мавжудлиги ҳақида гапирилди. Лекин бу умумий фонетик қонуниятдан чекиниш ҳоллари ҳам учрайди. Масалан, қорлуқ группа тилларида сўз бошида баъзан *й* эмас, *ж* келади. Масалан, ўзб. *жўнамоқ, жуи*; уйғур. *журак* (юрак) каби; ўғуз группа тилларида сўз бошида *т* ўрнида *д* товушининг қўлланиши характерли бўлгани ҳолда, озарбайжон тилида айрим сўзларда аксинча: *ганиш, тарла* (дала), *туташмаг* (ушламоқ) каби; ўзбек тилида сўз бошида *й* ва *д* товушларини параллел қўллаш ҳоллари ҳам мавжуд: *думалоқ//йумалоқ* (юмалоқ) каби.

ТУРКИЙ ТИЛЛАРНИНГ ГРАММАТИК ҚУРИЛИШИ

Туркий тиллар фақат генетик (келиб чиқиш) жиҳатидан қариндош тиллар бўлиб қолмасдан, айна пайтда типологик жиҳатдан ҳам бир хил: тилларнинг морфологик классификацияси бўйича агглютинатив тиллар группасига киради. Туркий агглютинатив тилларнинг ўзига хос хусусияти қуйидагилардан иборат:

1. Сўз доимо ўзакдан бошланади.

2. Ўзак, асосан, ўзгармасдир. Ўзакдан кейин қўшилган ҳар қандай аффикс ўзакни фонетик жиҳатдан ўзгартирмайди.

3. Сўз формалари асосан аффикслар воситасида ҳосил қилинади.

4. Сўз формалари ҳосил қилишда супплетив формалар мутлақо иштирок этмайди, яъни бир сўзнинг турли формалари фақат бир ўзакдан ҳосил қилинади.

5. Ўзак ва аффикс органик бирикиб кетмайди, улар орасидаги чегара аксарият ҳолларда аниқ ва равшан бўлади. Масалан, *бошланди* сўз формасида *бош* — ўзак, *-ла* — феъл ясовчи аффикс ва *-ди* — замон ясовчи, булар бир-биридан аниқ ажралиб туради.

6. Ҳар бир грамматик маънони ифода этишда алоҳида аффикс қўшилади, шунинг учун бир сўз формасида бир неча аффикс кетма-кет, қатор келади: туркм. *сез+ле+иш+йан+иңиз+и* (сўзлашганингизни) каби.

Туркий тилларда ўзак ва аффикс. Туркий тилларда сўз ўзак ва аффиксларга ажратилади. Ўзак туркий тилларда фонетик жиҳатдан тубандаги кўринишларга эга (**Г** — унли, **С** — ундош): **Г** — *у*; **ГС** — *ол, от, СГ* — *на* (нима), *ма*; **СГС** — *бош, қўл, ёз*; **ГСС** — *онт, уст*; **ГСГ** — *она, ўқи*; **СГСГС** — *томон*; **СГСС** — *тўрт, торт*; **СГСГ** — *бола*.

Ўзакнинг бу кўринишлари ичида **СГС** структуралиси кўп тарқалган. **Г** ва **СГ** тип ўзак жуда кам учрайди.

Туркий тиллардаги ўзакнинг структураси ва унинг тараққиёти ҳақида тўрлича фикрлар мавжуд. Баъзи тадқиқотчилар юқорида кўрсатилган ўзак типларининг ҳаммаси азалдан мавжуд десалар (масалан, В. Котвич), бошқалари эса **СГС** тузилишли ўзаклар туркий тиллар учун типик бўлиб, қолган барча кўринишдаги ўзаклар ана шу **СГС** тип ўзакларнинг тараққиёти натижасида вужудга келган деб ҳисоблайдилар (масалан, Н. А. Баскаков). Бошқа бир гуруҳ тилшунослар эса **СГС** тип ўзаклар **СГ** тип ўзакларнинг тараққиёти натижасида ҳосил бўлган дейдилар (масалан, А. Зайончковский).

СГС тип ўзак бирламчи эканини исботлаш мақсадида, масалан, **бол** — феълнинг тараққиёт натижасида ўғуз группа тилларида *ол*, икки товуш) ҳолатига келиб қолганини кўрсатадилар.

СГС тип ўзак **СГ** тип ўзакка нисбатан кейинги ҳодиса деб ҳисобловчилар эса ҳозир уч товушга эга анчагина ўзаклар туркий ёзма ёдгорликларда **СГ** ҳолида бўлганини кўрсатиб, «Девону луғотит турк»дан ва бошқа ёдгорликлардан мисол келтирадилар¹: *са* — (сана), *ба* — (боғла), *йў* (юв), *си* — (син) каби.

Демак, туркий ўзак ҳақида уч хил фикр мавжуд бўлиб, булардан учинчиси ҳақиқатга анча яқин. Чунки,

биринчидан, туркий ўзак даҳлсиз бўлиб, ҳар қандай ўзгариш, асосан, нутқ оқимида ўзакдан кейин қўшилган воситалар ёрдамида содир бўлади, иккинчидан, агглютинация қоидасига биноан янги маъно ўзакдан муайян товушни ташлаш билан эмас, балки товуш қўшиш билан юзага келади. Туркий тиллар тараққиётининг барча босқичларида янги сўз ўзакка аффикс қўшиш билан ҳосил қилинган.

Туркий тилларда аффиксларнинг турларидан постфикслар мавжуд бўлиб, ўзакдан кейин қўшилади. Префикс, инфикс каби аффикс турлари туркий тилларда йўқ. Агар бирор туркий тилда префикс учраса (масалан, ўзбек тилида), у бошқа тилнинг таъсирида пайдо бўлган, яъни ўзлашган бўлади.

Келишик категорияси. Туркий тилларда ҳар бир келишикнинг битта аффикси бўлади (фонетик вариантлар битта аффиксга бирлашади). Шунга кўра туркий тилларда битта турланиш типи мавжуд: қайси сўз туркуми ва бирлик ёки кўплик формасида бўлишидан қатъи назар, келишик аффикслари бир хил кўринишга эга бўлади (айрим туркий тилларда кишилик олмошлари бундан мустасно).

Ҳозирги туркий тилларда келишиклар миқдор жиҳатидан унча кўп фарқ қилмайди. Ўзбек, қорақалпоқ, туркман, озарбайжон, татар, гагауз тилларида олтита, қozoқ тилида еттита, хакас ва чуваш тилида саккизта, ёкут тилида тўққизта келишик бор. Бу тиллардаги «ортиқча» келишик формаларининг аксарияти мазкур тиллар тараққиётининг кейинги даврида кўмакчилардан ва бошқа тил элементларидан вужудга келган¹. Масалан, қozoқ тилидаги творительный келишик формаси **-мен, -пен билан** кўмакчисининг тараққиётидан (*билан→менен→мен*) келиб чиққан.

Конкрет туркий тиллардаги келишиклар специфик хусусиятларига кўра ўзаро фарқ қилади. Ҳозирги туркий тилларда айрим келишикларнинг белгисиз, яъни келишик аффикси ташланган ҳолда қўлланиши ана шундай хусусиятлардан биридир. Бундай белгисиз ишлатилиш, айниқса, қаратқич ва тушум келишикларида кучли.

Туркий тилларда ҳозир ишлатилмайдиган, лекин

¹ А. Зайончковский. К вопросу о структуре корня в тюркских языках, ВЯ, № 2, 1961, 28—35; Х. Г. Нигматов. О глагольных корнях типа СГС и СГ по материалам словаря Махмуда Кашгарского, Баку, 1970, № 3, 39—44 ва б.

¹ И. А. Андреев Чувашский язык. «Языки народов СССР», II, М., 1966, 48.

қадимда кенг қўлланилган бошқа келишик формалари ҳам бўлган. Бу формалар айрим сўзлар таркибида қотиб қолган ҳолда ҳозир ҳам учрайди. Баъзан айрим туркий тилларда кишилик олмошларида бу формалар ҳануз келишик аффикси сифатида сақланмоқда. Масалан, қозоқ, қорақалпоқ, нўғай, хакас, шор, қирғиз тилларида ҳамма сўз туркумлари жўналиш келишигида **-га** формасига эга бўлса, кишилик олмошлари эса шу келишикда *менга, сенга, унга* формасида эмас, балки *маға, маған, соған, оған* каби кўринишда қўлланади.

Ўрхун-Енисей ёзуви ёдгорликларида, «Девону луғотит турк» каби асарларда, шунингдек, ҳозирги туркий тиллардаги айрим сўзлар таркибида восита келишиги формалари сақланиб қолган. Масалан, ҳозирги ўзбек адабий тили ва шеваларида бу аффикс иштирок этган *ёзин-қишин, остин-устин, очин-тўқин, эртан-кечин, кунин* (ҳар кунин) каби сўзлар анчагина учрайди.

Қадимги туркий тилларда жўналиш-ўрин келишиги ҳам бўлиб, унинг формаси **-ра, -ру** кўринишларига эга бўлган. Бу келишик аффикси *ичра, сўнгера, узра* каби сўзлар таркибида ўзак билан бирлашиб кетган ҳолда мавжуд. Шунингдек, **-ғару, -гару** аффикси ҳам жўналиш-ўрин келишигининг формаси ҳисобланади. Бу аффикс ҳам ҳозир *илғари, ташқари, ичкари, юқори, тескари, синғари* каби айрим сўзлар таркибидагина сақланган бўлиб, **-ра** аффикси каби XIII—XIV асрлардаёқ истемолдан чиқиб кетган.

Хулоса қилиб айтганда, қадимги туркий тилларда макон маъносини ифода этувчи формалар кенг тарқалган бўлиб, тил тараққиёти процессида бу маънони ифода этувчи формалар тобора стабиллашиб, миқдор жиҳатидан камайиб борган.

Грамматик сон категорияси. Грамматик сон категорияси одатда бирлик ва кўплик формаларининг оппозициясидан ташкил топади. Бирлик туркий тилларда ноль кўрсаткичли бўлса, кўплик **-лар** ва унинг турли вариантлари ёрдамида ифодаланади. Лекин туркологияда туркий тиллардаги грамматик сон категорияси формаларини бошқача ифодалаш ҳам мавжуд. Бу нуқтан назарга кўра туркий тилларда грамматик сон категорияси «бирлик» ва «кўплик» формаларига эга эмас¹.

Туркий тилларда **-лар** аффикси олмаган отлар умум-

¹ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л, 1960, 74, 75.

лашган предмет номини билдиради, яъни **китоб** сўзи якка китобни ҳам, китоблар йиғиндисини ҳам ифода эта олади. Шу асосда К.-М. Любимов **-лар** аффикси қўшилмаган формани ноаниқ сон формаси деб номлайди¹.

Туркий тиллардаги кўплик формаси ҳисобланган **-лар**, кўплик маъносини ифодалашдан ташқари, бошқа функцияларни ҳам бажариш хусусиятига эга:

1) экспрессия ифодалайди: турк. *kanlaga boyamak* (қонларга бўямоқ), *sabahlar haygolsun* (хайрли тонг); 2) макон ва вақтни кенгайтириш маъносини ифодалайди; *yakinlarda* (яқинларда), *ogalarda* (у ёқларда); 3) ҳурмат маъносини ифодалайди: *Ali paşaların hanımı* (Ҳурматли Алининг хоними)².

Шуни ҳам айтиш керакки, қадимги туркий ёзма ёдгорликларда **-лар** аффикси ниҳоятда кам ишлатилган. **-лар** формасининг ҳозирги туркий тиллардаги функцияси ҳам бир хил эмас. Масалан, **-лар** ўзбек ва турк тилларида ҳурмат маъносини ифодалаш учун қўлланса, қозоқ, қирғиз тилларида бундай функцияни бажармайди.

Қараим тилида эса, бошқа туркий тиллардан фарқ қилган ҳолда, сон билан ифодаланган сифатловчи олган от кўплик формасини қабул қила олади: *йеди увуқлар, уч қызлар*³ (етти ўғил, уч қиз).

Умуман, туркий тилларда грамматик сон категорияси рус ва бошқа флексив тиллардаги сон категориясидан ўзига хос хусусиятлари билан кескин фарқ қилади. Кўплик формаси **-лар** фақат от туркумидаги сўзларга эмас, балки барча мустақил туркум сўзларига ҳам қўшилиб келади (феълнинг баъзи формалари ва равишнинг кўпгина турлари бундан мустасно). Кўпликнинг такрор воситасида ифода этилиши ҳам туркий тилларда кенг тарқалган: ўзб. *даста-даста гул*, нўғой. *шай-пай* (чой-пой).

Грамматик сон кишилик олмошларида ўзига хос равишда ифода этилади. Ҳозирги тил нуқтаи назаридан ёндашилса, кишилик олмошларида грамматик сон лексик йўл билан ифода этилади:

¹ К. М. Любимов. О числовом значении нулевой формы тюркских существительных. «Советская тюркология», 1972, № 5, 80.

² С. А. Соколов. Категория числа в турецком литературном языке. «Советская тюркология», 1970, № 4, 77—79.

³ К. М. Мусаев. Қараимский язык. «Языки народов СССР». Т., II, 264.

Аслида туркий тилларда кишилик олмошларининг бирлик ва кўплик формалари бир ўзакка *би/ми-, си-н-, -з* аффикси қўшиб ҳосил қилинган.

Кейинроқ баъзи туркий тилларда *биз, сиз* олмошлари II шахс бирликни (ҳурмат билан) ифодалай бошлагач, кўплик учун *бизлар, сизлар* формаси вужудга келган. Худди шу процесда аналогия йўли билан *сенлар* формаси ҳам вужудга келди.

Эгалик категорияси. Эгалик категорияси фақат туркий тилларга хос бўлмай, туркий тиллардан ташқари, кўпчилик агглютинатив тилларда (мўғул, тунгус-манчжур, урал тилларида), семит тилларида, ҳатто айрим ҳинд-европа тилларида (янги эрон тилларида) ҳам мавжуд.

Эгалик категорияси қарашлилик маъносини ифода этади, яъни эгалик формасини олган сўз англатган предмет ёки белги бошқа бирор сўз англатган предметга қарашли бўлади.

Эгалик категориясининг формалари қаратқич келишиги формаси билан чамбарчас боғлиқ. Эгалик формаси билан қўлланган сўз олдида жуда кўп ҳолларда қаратқич келишиги формасидаги сўз (белгили ёки белгисиз ҳолда) келади: (*менинг*) *китобим, (унинг) уйи, болалар боғчаси*. Шунинг учун баъзи олимлар эгалик категориясини қаратқич келишиги билан боғлаб ўрганганлар. Шундай ўрганиш асосида Б. А. Серебренников туркий тилларда дастлаб қаратқич (родительный) келишигининг ҳамда префиксларнинг йўқлиги бу тилларда эгалик формаларини вужудга келтирган деб ҳисоблайди¹.

Эгалик аффикслари кишилик олмошлари асосида юзага келган: *мен*→*м*, *сен*→*нг*, *биз*→*миз*, *сиз*→*нгиз* каби. Шу сабабли эгалик аффикслари айни вақтда шахс ва сон маъноларини ифодалайди. Масалан, *китобим* мисолида **-им** аффикси биринчи шахсни ҳамда бирликни ифода этади.

Кўмакчилар. Кўмакчилар туркий тилларга хос ёрдамчи сўз туркуми бўлиб, уларни туркий тилларга ман-

¹ Б. А. Серебренников. К проблеме происхождения притяжательных суффиксов в тюркских и уральских языках. «Фонетика, фонология, грамматика», М., 1971, 277.

суб энг қадимги ёдгорликларда ҳам анчагина учратиш мумкин. Урхун-Енисей ёзуви ёдгорликларида қўлланган *тенг* (-дай, каби), *теги* (-гача, то), *учун*, *ўтру* (*шунинг учун*), *бирла* (*билан*), *тапа* (*томон*), *ора* (*ора*), *оша*¹ каби кўмакчиларнинг жуда кўпчилиги айрим фонетик ўзгаришларга учраган ҳолда ҳозирги туркий тилларда ҳам актив ишлатилади. Ҳозирги туркий тилларда тарихий тараққиёт жараёнида мустақил маъноли сўзлардан янги-янги кўмакчилар ҳам пайдо бўлди: қумик. *гўра* (*кўра*), сон (*сўнг*); татар. *кебек* (*каби*). *тосле* (*каби,— дай*), *бутан* (*бошқа*), *борын* (*бурун каби*).

Туркий тилларнинг синтактик хусусиятлари. Маълумки, икки составли гапларнинг асосини эга ва кесим ўртасидаги тобеланишга асосланган бирикма ташкил қилади. Туркий тилларда эга ва кесим шахсда мослашуви шарт: *Мен келдим каби*.

От билан ифодаланган кесим I ва II шахсда эга билан кесимлик аффикси олиб мослашади: *Мен одамман. Сен инженерсан*². (Рус тилига қиёс қилинг: *Я человек. Ты инженер.*)

Туркий тилларда эга ва кесим сон жиҳатидан ҳам мослашади: *Мен келдим. Биз келдик. Лекин: Улар келди(лар)*.

Тобеланиш асосидаги бирикманинг энг кенг тарқалган формаларидан бири аниқловчи-аниқланмиш муносабатидир. Аниқловчи-аниқланмиш муносабатида ҳам туркий тиллар ўзига хос ажралиб турувчи хусусиятларга эга. Биринчидан, туркий тилларда сифатловчи сифатланмишга битишув усули билан тобеланади: *қизил китоб, қизил китоблар каби* (русчага қиёс қилинг: **красные книги**). Сифатловчи билан сифатланмишнинг сонда ва келишиқда ўзаро мослашуви бошқа тип тилларнинг кучли таъсирига учраган караим тилидагина онда-сонда кузатилади: *бу тынч сувлары гёлнин Галванин* (Галва кўлининг бу тинч сувлари)³. Аниқловчи қаратқич келишиги формасидаги сўз бўлганида туркий тилларда аниқланмиш доим эгалик аффикси билан қўланади: *озарб. бизим китабымыз, Партиянын Програмында дежилир...* Туркий тилларда аниқловчининг яна бир тури борки, у тилшуносликда туркий изофа деб юритилади. Туркий изофа ташқи кўринишидан ўрни

¹ Г. Айдаров. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века, Алма-Ата, 1971, 233—235.

² Бу ҳодиса фин-угор тилларидан мордва тилига ҳам хос.

К. М. Мусаев. Караимский язык. «Языки народов СССР» II, М., 1966, 274.

алмаштирилиб қўйилган форсий изофани эслатади. *Пушкин боғи, Тошкент шаҳри, Навоий кўчаси*, турк. *baris savasi* (тинчлик учун кураш), *tunş devirî* (бронза даври).

Туркий тилларда гап бўлаклари, бошқа тил оилаларидагига, масалан, ҳинд-европа тиллари оиласидагига нисбатан ўзининг мунтазам жойлашиш тартибига эга. Агар сўзловчида гап таркибидаги бирон бир элементни ажратиб кўрсатиш мақсади бўлмаса, одатда гапнинг бошида эга ўз состави билан, гапнинг охирида кесим келади.

Ўзбек тилида аниқловчи ва кесимнинг ўрни бошқа бўлақларга нисбатан қатъий эканлиги ўзбек тилида гап бўлақларининг ўрни рус тилига нисбатан анча турғун эканлигини кўрсатади.

Туркий тилларнинг бошқа тил оилаларидан фарқ қиладиган яна бир томони шуки, бу тилларда қўшма гапнинг эргашган қўшма гап типидан ташқари, функционал ва структурал жиҳатидан бошқа тил оилаларидаги эргаш гапга тенг келувчи равишдош, сифатдош оборотлари кенг тараққий қилган: қозоқ. *Кътабын кирлеткен бала қатты уялди.* (русча таржимаси билан қиёс қилинг: *Ученик, который книгу держал не чистом виде, очень стыдился*); ўзб. *Мен Салимнинг кеча Москвадан келганини эшитдим* (Қиёс қилинг: *Я слышал, что Салим вчера вернулся из Москвы.*)

ТУРКИЙ ТИЛЛАР КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Туркий тилларнинг генетик жиҳатдан, тил хусусиятлари жиҳатидан ўзаро муносабати масаласига олимлар жуда қадимдан қизиқиб келганлар. Юқорида айтиб ўтилганидек, биринчи марта туркий тилларни классификация қилган олим Маҳмуд Қошғарийдир. Туркий тиллар классификацияси билан қизиқиш XIX аср охири ва XX асрда қайтадан бошланди ва кўп классификациялар вужудга келди. Бу классификациялар методи олдига қўйган мақсади нуқтаи назаридан хилма-хилдир. Шунинг учун бу классификацияларнинг бирида бирон бир группага мансуб деб ҳисобланган тил иккинчисида бошқа бир группага тушиб қолиши мумкин. Туркий тилларни классификация қилишнинг ўзига хос қийин томонлари бор. Бу қийинчилик, аввало, туркий тилларнинг ўзаро фонетик, лексик, грамматик жиҳатдан яқинлигидан келиб чиқади. Иккинчидан, алоҳида олинган ҳар бир туркий халқ таркиб топишида турли хил

қабилаларнинг иштирок этганлиги ва бир қабила бир пайтнинг ўзида бир неча туркий халқнинг шаклланишида иштирок этганлиги билан ҳам изоҳланади.

Туркий тилларни **В. А. Богородицкий** қуйидагича классификация қилади:

1. Шимолий-шарқий группа: ёқут, карагас, тува тиллари.

Бу группадан ёқут тили сўз бошидаги с товушининг йўқолиши, карагас ва тува тиллари эса й товушининг ч товушига ва ч товушининг ш товушига ўтиши билан характерланади.

2. Хакас группаси. Хакас тили. Бу группа учун хос хусусият сўз охиридаги ш товушининг ч товушига ўтишидир.

3. Олтой группаси: олтой (шор) тили ўз шевалари билан. Бу группа қирғиз тилига фонетик яқинлиги билан характерланади.

4. Фарбий Сибирь группаси: чулим, ишим, тюмень татарлари тили. Фарбий Сибирь группасининг асосий фонетик хусусияти эски туркий тиллардаги ч товуши ўрнига ц товушининг қўлланишидир.

5. Волга бўйи ва Урал группаси: татар ва бошқирд тиллари. Бу группа учун характерли хусусият унлиларнинг қисқариши бўлиб, бошқа туркий тиллардаги е товуши и товушига ва о товуши у товушига айланган.

6. Ўрта Осиё группаси: уйғур, қозоқ, қирғиз, ўзбек, қорақалпоқ тиллари. Бу группани бирлаштириб турувчи белгилар кўрсатилмайди.

7. Жануби-Фарбий группа: туркман, озарбайжон, қумиқ, гагауз, турк тиллари ва чуваш тили. Бу группа ҳам тўлиқ изоҳланмаган.

В. А. Богородицкий ҳозирги туркий тилларни уларнинг географик жойлашуви ва фонетик хусусиятлари асосида классификация қилган, туркий халқлар ва тилларнинг тарихий тараққиётини етарли ҳисобга олмаган. Бундан ташқари, айрим туркий тиллар, масалан, карим ва нўғой каби тиллар эътибордан четда қолган.

В. В. Радлов томонидан туркий тиллар қуйидагича классификация қилинади:

1. Шарқий туркий тиллар: олтой, барабин, чулим татарлари, карагас, хакас, шор, тува тиллари. Бу тиллар фонетик жиҳатдан жарангсиз ундошларнинг сўз бошида кўп ишлатилиши билан ажралиб туради.

2. Фарбий туркий тиллар: қирғиз, қозоқ, бошқирд, татар ва қорақалпоқ тиллари. Бу группаларда ҳам жанубий группадан фарқ қилган ҳолда сўз бошида **қ, т,**

п жарангсиз ундошлари ва **б** жарангли ундоши актив қўлланилади.

3. Урта Осиё группаси: уйғур ва ўзбек тиллари. Бу группа **о** ва **ё** унлиларининг фақат биринчи бўғинда учраши билан ажралиб туради.

4. Жанубий туркий тиллар: туркман, озарбайжон, турк, қрим-татар тиллари. Бу группа сўз бошида **г**, **д**, **б** каби жарангли ундошларнинг кўп учраши билан характерланади.

В. В. Радлов ҳам туркий тилларни фонетик хусусиятлари ва қисман географик жойлашувидан келиб чиқиб классификация қилган. Лекин у келтирган айрим фонетик хусусиятлар бир группага эмас, балки бир неча группа тилларга ҳам хос. Масалан, сўз бошида **б** товушининг қўлланиши ғарбий группа тилларига хос хусусият деб кўрсатилади. Бу хусусият айни пайтда Урта Осиё ва Жанубий группа тилларига ҳам хос.

Ф. Е. Корш туркий тилларни, фонетик хусусиятларидан ташқари, морфологик хусусиятларини ҳам ҳисобга олиб қуйидагича классификация қилган:

1. Шимолий группа: қирғиз, қозоқ, олтой, Волга татарлари, Шимолий Кавказ татарларининг тиллари. Бу тилларнинг фонетик, морфологик хусусиятлари қуйидаги сўзларда акс этган: *тау, қолган, сары, келе турур*.

2. Ғарбий группа: озарбайжон, туркман, турк, ғагауз тиллари. Бу группа тилларнинг фонетик ва морфологик хусусиятлари қуйидаги сўзларни уларнинг 1-пунктдаги муқобиллари билан қиёсланса, аниқ кўринади: *даг, калан, сары, гелер, гелур*.

3. Шарқий группа: Ўрхун-Енисей ёдгорликлари ёзуви тили, эски уйғур тили, чигатой, қипчоқ (половец) каби ўлик тиллар ҳамда жонли тиллардан карагас ва хакас тиллари. Бу группа тилларнинг фонетик ва морфологик хусусиятлари қуйидаги сўзларни уларнинг 1-, 2-пунктлардаги муқобиллари билан қиёсланса, аниқ кўринади: *тағ, сарығ, қалган, келур*.

4. Аралаш группа: ёқут ва чуваш тиллари. Бу тиллар бошқа туркий тиллардан фонетик, грамматик ҳамда лексик жиҳатдан кескин фарқ қилиши билан характерланади.

А. Н. Самойлович ҳам туркий тиллар классификацияси асосига фонетик ва морфологик хусусиятларни қўйди ва ҳар бир группага асосий фонетик хусусиятидан келиб чиқиб ном берди. А. Н. Самойлович ҳам Ф. Е. Корш каби туркий тилларнинг ҳар бир группасига хос фонетик ва морфологик хусусиятларни бир неча сўз асосида кўрсатади:

1. **Р — группа.** Бу группага хазар ва булғор каби ўлик тиллар ва жонли туркий тиллардан чуваш тили киритилади. Автор танлаб олган сўзлар бу тилларда қуйидаги кўринишга эга: *тахар, ура, пул, тау//ту, сары, қалан//йулна.*

2. **Д — группа.** Бу группага Урхун-Енисей ёдгорликлари тили ҳамда қадимги уйғур тили каби ўлик тиллар, карагас, салар, тува, сариқ уйғур, шор, хакас ва ёқут каби жонли туркий тиллар киритилган бўлиб, бу тиллардаги сўзлар қуйидагича кўринишга эга: *тоқуз, адақ /азақ, пол, тағ, сариқ, қалған.*

3. **Тау — группа.** Бу группага олтой, қирғиз, қумиқ, қорачой, балқар, караим, татар, бошқирд, қозоқ, нўғой каби жонли туркий тиллар киритилади. Бунда юқоридаги сўзлар қуйидагича кўринишга эга: *тоғуз, айақ, бол//бул, тау, сары, қалған.*

4. **Тағлық группа.** Бу группага эски ўзбек адабий тили, ҳозирги уйғур, ҳозирги ўзбек ва тува тиллари киритилади. Юқоридаги олтита сўз бу группа тилларида қуйидагича кўринишга эга: *тоқуз, айақ, бол, тағ, сариқ, қалған.*

5. **Тағлы группа.** Бу группага фақат ўзбек тилининг Хоразм шеvasи киритилиб, юқоридаги сўзлар қуйидагича кўринишга эга: *доқуз, айақ, бол, тағ, сары, қалған.*

6. **Ол группа.** Бу группага туркман, озарбайжон, усмонли турк, гагауз тиллари киритилади. Юқоридаги олтита сўз бу группа тилларида қуйидагича кўринишга эга: *доқуз, айақ, ол, дағ, сары, қалан.*

Кўриниб турибдики, А. Н. Самойлович ҳар бир группани бошқа группалардан фарқлаб турувчи асосий фонетик хусусиятларини шу группанинг номи қилиб олган. Бу классификация ҳам ўз навбатида айрим нуқсонлардан холи эмас. Масалан, қорақалпоқ тили ҳеч бир группага киритилмайди ёки тува тили асоссиз ҳолда тағлық группага киритилади.

И. Бенцинг ва Қ. Менгес классификацияларида туркий тилларнинг тил хусусиятларидан ташқари, уларнинг тарихий тараққиёт процесси ҳам ҳисобга олинган. Улар ҳам туркий тилларни 5 та группага (Қ. Менгес 6 та группага) ажратади:

1. **Булғор группаси.** Бу группага жонли тиллардан чуваш тили, ўлик тиллардан булғор тили киради.

2. **Жанубий ёки ўғуз группаси.** Бу группага турк, гагауз, қрим-татар, озарбайжон, туркман тиллари киради.

3. **Ғарбий ёки қипчоқ группасига** караим, қорачой, балқар, қумиқ, татар, бошқирд, қозоқ, қорақалпоқ, нўғой, қирғиз тиллари, қрим-татарнинг чўл диалекти киради.

4. **Шарқий ёки уйғур группаси.** Бу группа ўз ичига эски ўзбек, эски уйғур, ҳозирги ўзбек ва ҳозирги уйғур тилларини ва сариқ уйғур тилини олади.

5. **Шимолий группа.** Бу группага олтой, ойрот, шор, хакас, ёқут тиллари киритилади.

Туркий тиллар классификацияси билан кўп шуғулланган йирик совет туркологларидан бири Н. А. Баскаковдир. Н. А. Баскаков туркий тилларни классификация қилар экан, ҳар бир туркий тилнинг фонетик, грамматик, лексик хусусиятларинингина ҳисобга олиб қолмасдан, балки алоҳида олинган ҳар бир туркий халқнинг тарихий шаклланиш жараёни, унинг этник генезисини ҳам назардан қочирмайди. Шу асосда у туркий тилларнинг классификацион схемасини беради.

Юқорида туркий тилларнинг энг кенг тарқалган классификациялари келтирилди. Булар классификация асосига кўра қуйидагича группаланadi:

1. Фонетик хусусиятлар асос қилиб олинган классификация (В. В. Радлов классификацияси).

2. Фонетик-морфологик хусусиятлар асос қилиб олинган классификациялар (Ф. Е. Қорш, А. Н. Самойлович классификациялари).

3. Тил хусусиятларидан ташқари, генетик алоқалар ҳам ҳисобга олинган классификациялар (И. Бенцинг, К. Менгес ҳамда Н. А. Баскаков классификациялари).

4. Туркий тилларда гапирувчи халқларнинг географик жойлашуви асос қилиб олинган классификация (В. А. Богородицкий классификацияси).

Юқоридаги классификациялар орасида туркий тилларнинг ҳам, тил хусусиятларининг ҳам генетик қариндошлигини атрафлича ҳисобга олган ҳамда туркий тилларнинг барчасини тўлиқ қамраб олган классификация Н. А. Баскаков классификациясидир. Шунинг учун бу классификация ҳозирги пайтда кўпчилик туркологлар томонидан эътироф қилинади.

На узбекском языке

Иристар Кучкартаев, Бахтияр Исабеков

ВВЕДЕНИЕ В ТЮРКСКУЮ ФИЛОЛОГИЮ

*Пособие для студентов филологических
факультетов университетов*

Ташкент «Ўқитувчи» 1984

Редактор *Х. Фуломова*

Бадий редактор *П. А. Бродский*

Техн. редакторлар *С. Турсунова, Э. Вильданова*

Корректор *Ш. Худайбердиева*

ИБ № 3422

Теришга берилди. 21.12.83. Босишга рухсат этилди 21.08.84. Формат 84×108/32.
Тип қоғози № 3. Кегли 10 шпонсиз. Литературная гарнитура. Юқори босма
усулида босилди. Шартли б. л. 5,88. Шартли кр.-отт. 5,89. Нашр. л. 5,72.
Тиражи 2500. Заказ № 2689. Баҳоси 20 т.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 13—328—83.

ЎзССР нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети
Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош корхонаси
Тошкент, Навоий кўчаси 30, 1984.

Головное предприятие ТППО «Матбуот» Государственного комитета УзССР по
делам издательств, полиграфии и книжной торговли. Ташкент. ул. Навои, 30.